

NIBIO

NORSK INSTITUTT FOR
BIOØKONOMI

Setrene ved Tesse 50 år etter

Feltarbeid i 1970 og 2020

NIBIO RAPPORT | VOL. 9 | NR. 70 | 2023

Kari Stensgaard og Oskar Puschmann
Divisjon for kart og statistikk

TITTEL/TITLE

Setrene ved Tesse 50 år etter. Feltarbeid i 1970 og 2020

FORFATTER(E)/AUTHOR(S)

Kari Stensgaard og Oskar Puschmann

DATO/DATE:	RAPPORT NR./ REPORT NO.:	TILGJENGELIGHET/AVAILABILITY:	PROSJEKTNR./PROJECT NO.:	SAKSNR./ARCHIVE NO.:
05.05.2023	9/70/2023	Åpen	530202	17/02108
ISBN:	ISSN:	ANTALL SIDER/ NO. OF PAGES:	ANTALL VEDLEGG/ NO. OF APPENDICES:	
978-82-17-03293-9	2464-1162	82		

OPPDRAAGSGIVER/EMPLOYER:

Landbruks- og matdepartementet

KONTAKTPERSON/CONTACT PERSON:**STIKKORD/KEYWORDS:**Seterkultur, seterhus, seterlandskap,
kulturminner og kulturmiljø, refotograferingMountain farm culture, summer farming houses,
summer farming landscape, cultural heritage,
rephotographing**FAGOMRÅDE/FIELD OF WORK:**

Landskapsovervåking

Landscape monitoring

SAMMENDRAG/SUMMARY:

Rapporten beskriver feltarbeid med fotografering og registrering i seterområder ved sjøen Tesse i Lom i 2020. Arbeidet refererer til et etnologisk registreringsarbeid utført samme sted 50 år tidligere, i 1970. Seterhus og seterbruk betraktes i et 50 års tidsperspektiv, men også i nåtid ved sammenligning med andre seterområder i samme landsdel. Bilder fra 1970 er refotografert i 2020.

LAND/COUNTRY:

Norge

FYLKE/COUNTY:

Innlandet

KOMMUNE/MUNICIPALITY:

Lom og Vågå

STED/LOKALITET:

Tesse

GODKJENT /APPROVED

Hildegunn Norheim

NAVN/NAME

PROSJEKTLEDER /PROJECT LEADER

Kari Stensgaard

NAVN/NAME

NIBIONORSK INSTITUTT FOR
BIOØKONOMI

Forord

Seterlandskapet er høyt verdsatt i Norge. Setrene er enestående tidsvitner om levesett og jordbrukets ressursbruk i utmark. Tradisjonell seterdrift har gått mye tilbake det siste hundreåret, og setre og seterområder er ute av bruk eller brukes på nye måter. I mange tiår er det blitt påpekt at tidligere åpne arealer gror igjen og at verdifull bygningsarv er i ferd med å gå tapt.

Det er behov for mer kunnskap om setrene, for bevisstgjøring blant folk flest, og for at myndighetene innen landbruk og kulturminnevern skal ha et godt grunnlag for å vurdere virkemiddelbruk og støtteordninger. NIBIO har derfor et samfunnsansvar å følge utviklingen i seterlandskapet.

På 1960- og 70-tallet foregikk det en storstilt vassdragsutbygging i Norge. Det bidro til økonomisk vekst og bedre livsvilkår for folk flest. Men i disse tiårene fikk også naturvern økt oppmerksomhet i samfunnsdebatten, særlig konflikten mellom kraftutbygging og natur- og kulturvern.

Det etnologiske feltarbeidet i 1970 rundt innsjøen Tesse som ligger i Lom og Vågå kommuner, ble finansiert av Norges Vassdrags- og Elektrisitetsvesen. Seks etnologer/etnologistudenter og en fotograf fra Institutt for folkelivsgransking ved Universitetet i Oslo sto for feltarbeidet, ledet av etnolog Arne Lie Christensen. I tillegg deltok førstekonservator Leif Løchen fra De Sandvigske Samlinger på Lillehammer som konsulent.

Året før ble det foretatt etnologiske undersøkelser av setre i Sjødalen i Vågå. I årene som fulgte fortsatte registreringene i områder langs andre vassdrag i og rundt Jotunheimen og Breheimen, som også skulle vurderes for utbygging. Arbeidet er gjerne kalt Høyfjellsundersøkelsene.

I 2020 var det 50 år siden Tesse-registreringene ble foretatt. Seterdrifta i Norge har gjennomgått store endringer i denne perioden. Den grundige dokumentasjonen ved Tesse og de andre områdene gir oss en gylden mulighet til å se på utvikling i seterbruk og setermiljøer over tid.

Arbeidet i 2020 er utført og finansiert av Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO), divisjon Kart og statistikk. Vi bruker refotografering som metode for å se etter kontinuitet og endring i setermiljøer og omgivelser, og registrerer hus for å få en tallmessig oversikt over tilstand og endring.

Gjennom kontakt med etnolog Arne Lie Christensen, nå pensjonist, har vi fått tilgang til feltmaterialet fra 1970. Vi retter en stor takk til Arne og pensjonert fotograf Arthur Sand for engasjerte samtaler og til førsteamanuensis Line Esborg som forvalter Norsk folkeminnesamling ved Universitetet i Oslo for tilrettelegging og utlån av materialet.

Vi vil også takke seterbrukere og setereiere i Tesseområdet for hyggelige og informative treff og telefonsamtaler. Takk for at dere bød oss på glimt inn i deres seterliv og seterlandskap: Sylfest Øygard, Marit og Lars Åmot, Åsne Dalåmo, Knut Bø, Vegar Haugen, Hans Brimi og Ola Tangvik Brimi, Per Runningen, Georg Sole og Kjersti Åasvang Dalen.

Ås, 08.05.23

Kari Stensgaard

Innhold

1	Innledning.....	5
1.1	Kort presentasjon av Tesse.....	6
1.2	Feltarbeid ved Tesse 50 år etter	8
2	Tesse i 1970	12
2.1	Setre for storgårder og husmannsplasser	13
2.2	Vintersetring.....	13
2.3	Turisme	15
2.4	Melkeproduksjon.....	16
2.5	Fôrdyrking.....	16
2.6	Budeia på Brimi	17
2.7	Seterhus.....	19
3	Tesse i 2020 – sett med tilbakeblikk mot 1970	25
3.1	Bruk i endring	25
3.2	Seterhus i endring.....	28
3.2.1	Stuer.....	30
3.2.2	Fjøs	31
3.2.3	Løer	31
3.2.4	Hus for melk.....	31
3.2.5	Staller	31
4	Tesse i 2020 – sett med sideblikk mot andre seterområder i Oppland	39
4.1	Bruk av setrene.....	39
4.2	Hva står igjen av tradisjonelle seterhus.....	40
4.3	Seterhusenes tilstand	41
4.4	SEFRAK.....	43
5	Seterdrift i dag	44
5.1	Omfanget av setring	44
5.2	Melkeproduksjon i 1970 og 2020	45
5.3	Utfordringer for seterdrifta	46
6	Refotografering – bildepar fra 1970 og 2020.....	47
	Referanser	80

1 Innledning

Rapporten fra Tesse er den andre i en serie rapporter med registreringer og beskrivelser fra seterområder rundt Breheimen/Jotunheimen i perioden 1969-1974. Seterområdene er ulike med hensyn til tilgjengelighet og sosiale kår i eldre tid. De har hatt ulik bruk, ulik byggeskikk og ulike tradisjoner. I undersøkelsene finner vi derfor ulik tematisk vektlegging, men seterhus og setertradisjoner er hele tiden det sentrale tema.

Rapportserien beskriver registrering i følgende områder:

1969 Sjødalen i Vågå

1970 Tesse i Lom og Vågå

1971 Høydalen i Lom

1971 Mørkridsdalen i Luster

1972 Billingen, Åsen og Nyseter i Skjåk

1972 Jostedalen i Luster

1973 Loen i Stryn

1974 Oppstryn i Stryn og setergrender i Skjåk

I 1970 resulterte fire feltturer ved Tesse i et stort materiale med oppmålinger, tegninger og beskrivelser av seterhus og setertun. Det er arkivert ca. 1250 svarthvitt-bilder og 165 fargelysbilder tatt av prosjektets egen fotograf, Arthur Sand. Bildene viser landskap, bygninger, bygningsinteriør og folk i arbeid. Det ble foretatt intervjuer med 46 personer. Seterdrifta er beskrevet fra ca. 1900 til 1970. Fisket i Tesse har også fått et eget kapittel. Originalmaterialet finnes i dag hos Norsk Folkemинnesamling på Universitetet i Oslo.

Bilde 1. En lokal bidragsyter til registreringsarbeidet i 1970, Sylfest Ødegård, 15. Foto Arthur Sand.

1.1 Kort presentasjon av Tesse

Innsjøen Tesse ligger på sørsida av Ottadalen hovedsakelig i Lom kommune og dels i Vågå kommune. Prosjektets undersøkelsesområde omfatter setre rundt sjøen og setre som ligger i Smådalen en km opp fra sjøen i sørvest.

Tesse dekker 14 km² ved høy vannstand, og er ca. 9 km lang i luftlinje fra Tessosen i nord til Kalven i sør. Sjøen ble regulert i 1941. Vannstanden varierer fra 842 til 854 moh. Vannet reguleres 11,6 m ned og 0,8 m opp i forhold til strandlinjen før regulering.

Grensa mellom Lom og Vågå går langs vannkanten på sjøens øst- og sørside. Omrent to tredjedeler av setrene vi har sett på ligger i Vårdalen statsalmenning i Lom kommune og en tredjedel i Langmorki statsalmenning i Vågå. Lom-setrene ligger i fire grender på vannets nord- og vestsida: Nordseter, Byrtnes, Nåvårseter og Smørليا. Vågå-setrene ligger i Djupvika på nordøst-siden og på Larsbu og Fuglseter sør for vannet.

Omgivelsene er slående vakre, med det store vannspeilet omkranset av åser med høye dramatiske fjell i Jotunheimen i synsranda. De aller fleste setre har utsikt til sjøen.

Setrene rundt vannet ligger fra 870 til 970 m.o.h. mens setrene i Smørليا ligger fra 1090 til 1130 moh.

Setrene i nord, øst og vest har vei via Nordsætrin til Tessand og til Garmo. I 1970 hadde setrene i sør vei til Randsverk, men var uten veiforbindelse til de øvrige setrene. Kjørbar bro over den strie Smådøla var imidlertid under bygging, og i dag er det vei mellom sørlige og nordlige setre langs vestsida av sjøen.

Nordsetra fikk vei og melkerute i 1938. I 1946 kom det melkerute helt opp til Smørليا. Setrene på østsida av vannet har aldri hatt melkerute.

Setrene ligger relativt nær bygda. Kjøreavstand fra Nordseter til gårdene i Garmo, der et flertall av setereierne i Lom hører til, er grovt regnet mellom en og halvannen mil.

Området har en rik forhistorie. Folk har hentet ut ressurser fra innsjøen og fjellene rundt i flere tusen år. Tallrike fangstgraver i Smådalen og på Kvitingskjølen vest for vannet vitner om omfattende jakt og fangst. Det er også funnet rester av jernvinneanlegg nær Nordseter. Arkeologiske utgravninger er foretatt rundt sjøen i flere omganger. Rester etter steinalderboplasser og innretninger for fangst av fisk er funnet flere steder, særlig i nord- og sørenden av sjøen. Gjentakende opp- og neddemming har ført til at mange av disse kulturminnene er blitt borte eller er ødelagt av erosjon (Bjørkli og Friis 2016). Seinest i juni 2022 ble det gjort nye funn, da lokal hobbyarkeolog Reidar Marstein kom over rester av staur som viste seg å være fra en 7 000 år gammel fiskefelle (Kjosbakken i Fjuken 2022).

I 1970 måtte seterbrukerne forholde seg til planer om ny regulering av sjøen. Det kunne få følger for slåtte- og beitearealer, og nydyrkingsarbeid på setrene ble satt på vent. I ettertid vet vi at reguleringen kom. I 2020 står det fire kraftverk langs elva Tessa som renner fra Tesseosen og ned til Vågåvatnet. Reguleringene innebærer årlige perioder med lav vannstand. Vannet stiger imidlertid lite, og for bebyggelsen på setrene har reguleringen derfor hatt mindre betydning, bortsett fra at naust på Nordseter måtte rives eller flyttes.

Både Smådøla og Tesse var kjent for uvanlig godt fiske. Etter regulering av sjøen og etter at elva Veo var ført inn i Smådøla, ble fisket svært redusert. Blant annet har breslam fra Veo forringet Smådøla som gyteelv, og vekslende vannstand i sjøen har vært uheldig for gyteplasser, næringsproduksjon i strandsonen og fiskebestand. Likevel anses Tesse fortsatt som et godt fiskevann (Hegge og Hesthagen 1993).

Riksantikvaren har i samarbeid med regional kulturminneforvaltning og med involvering fra kommunen, foreslått Tesse og Smådalen med Kvitingskjølen som ett av 18 KULA-landskap i Oppland (Riksantikvaren 2021). KULA står for *kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse*. Oppføring i KULA-registeret innebærer ikke et formelt vern, men bør virke førende for arealbruk. Statusen betyr at området er anerkjent for å ha store kulturhistoriske verdier som bør bevares for framtida.

Flere hyttefelt som var foreslått nær Nordseter og Nåværseter, er nylig fjernet fra utkast til ny kommuneplan. Et stort antall hytter fulgt av utbygd infrastruktur, mer folk og mer aktivitet, ville ha gjort forholdene for videre seterdrift og beiting vanskelig, det som nettopp er en forutsetning for å opprettholde de nasjonalt verdsatte landskapskvalitetene.

Figur 1. Kart over området Tesse. Grunnkart N50, kilde © Norge digitalt.

1.2 Feltarbeid ved Tesse 50 år etter

Da NIBIO besøkte Tesse i 2020, betraktet vi setrene i et 50 års-perspektiv. Med utgangspunkt i registreringsmaterialet fra 1970 har vi sett på hva som har skjedd med bygningsmiljøer og med bruken av setrene fram til 2020. I tillegg la vi inn et geografisk perspektiv, der vi så på Tesse i forhold til andre seterområder i samme landsdel.

Refotografering

Vi har i hovedsak refotografert bilder fra 1970, men også sett etter nye fotomotiv. Refotograferingen er konsentrert om bilder som viser landskap, bygningsmiljøer eller frittstående hus. Bilder av bygningsdetaljer, interiør eller bruksgjenstander er ikke refotografert.

Ved refotografering for bruk i landskapsovervåking, bruker NIBIO et standardisert system, der relevante data om fotoståsted og opptakssituasjon dokumenteres. Dette skal gjøre det enklere å gjenta fotograferingen og få sammenlignbare bilder. I 2020 er ståsted funnet og koordinatfestet, og andre data målt og notert for 143 av bildene vi fikk tilgang til fra 1970.

Bygninger: type og tilstand

I 1970 ble det tegnet tunplan for de fleste setrene med hustyper markert. I tillegg ble bygninger målt opp, tegnet og beskrevet. I 2020 har vi nøyd oss med en mer overfladisk registrering: å gjenkjenne bygninger, registrere nye, notere tilstand og større endringer. For de få setrene som ikke ble tegnet og beskrevet i 1970, støtter vi oss på billedmaterialet.

Det legges stor grad av skjønn til grunn ved tilstandsvurderingen. Vi har ikke hatt tilgang til byggets indre. Tilstand er notert i hht. skjema utarbeidet for landsundersøkelsen av setre (NIBIO 88/2017):

God tilstand: Bygningen synes intakt. Bare løpende vedlikehold nødvendig for å holde huset i god stand.

Moderat forfall: Bygningen har skader eller slitasje som bør rettes opp. Moderate tiltak nødvendig for å sette huset i god stand.

Sterkt forfall: Større tiltak nødvendig for å sette huset i god stand.

Ruin: Tak og/eller vegger er helt/delvis rast sammen. Istandsetting med eksisterende bygningsdeler synes ikke mulig.

SEFRAK

SEFRAK er et register som i hovedsak omfatter bygninger fra før 1900. Registreringene er landsomfattende, men ikke absolutt fullstendig. Antallet SEFRAK-registrerte hus indikerer omfanget av gamle hus i bygningsmiljøene.

Bruk av setrene

Vi har notert om det foregår melkeproduksjon og slått eller beite på setervollen. Vi har sett etter tegn til fritidsbruk, eller muligheter for det, i praksis betyr det å vurdere om setra har brukelige bolighus. Vi har også sett etter tegn til om setra er gått helt ut av bruk. Begrepet «drift» benyttes kun om seterdrift, mens betegnelsen «bruk» også kan omfatte fritidsbruk.

Informanter og andre kilder

Vi har hatt kontakt med noen av setereierne i felt og flere via telefonsamtaler i ettertid.

Tall for seterdrift, produksjonstilskudd og melkeproduksjon er hentet fra Statistisk Sentralbyrå, Landbruksdirektoratet og Kukontrollen og Geitekontrollen hos Tine. Informasjon om utfordringer i seterdrifta i nåtid er hentet fra AgriAnalyse (rapport 3-2020).

Til sammen har to NIBIO-personer tilbragt ca. 2,5 ukeverk i felt ved Tesse.

Bilde 2. For å få nøyaktig samme bildeutsnitt gjelder det å gjenfinne samme ståsted som den forrige fotografen brukte. Ståsted kan være endret etter ulike inngrep i terrenget. Av og til har det blitt lavere. Da må man prøve å finne kompensierende løsninger. Fotograf Puschmann på stigen. Foto Kari Stensgaard 2020.

Bilde 3. Fra 1960 og framover er store areal dyrket opp for grasproduksjon ved flere av setergrendene. Her på Nordseter. Foto Oskar Puschmann 2020.

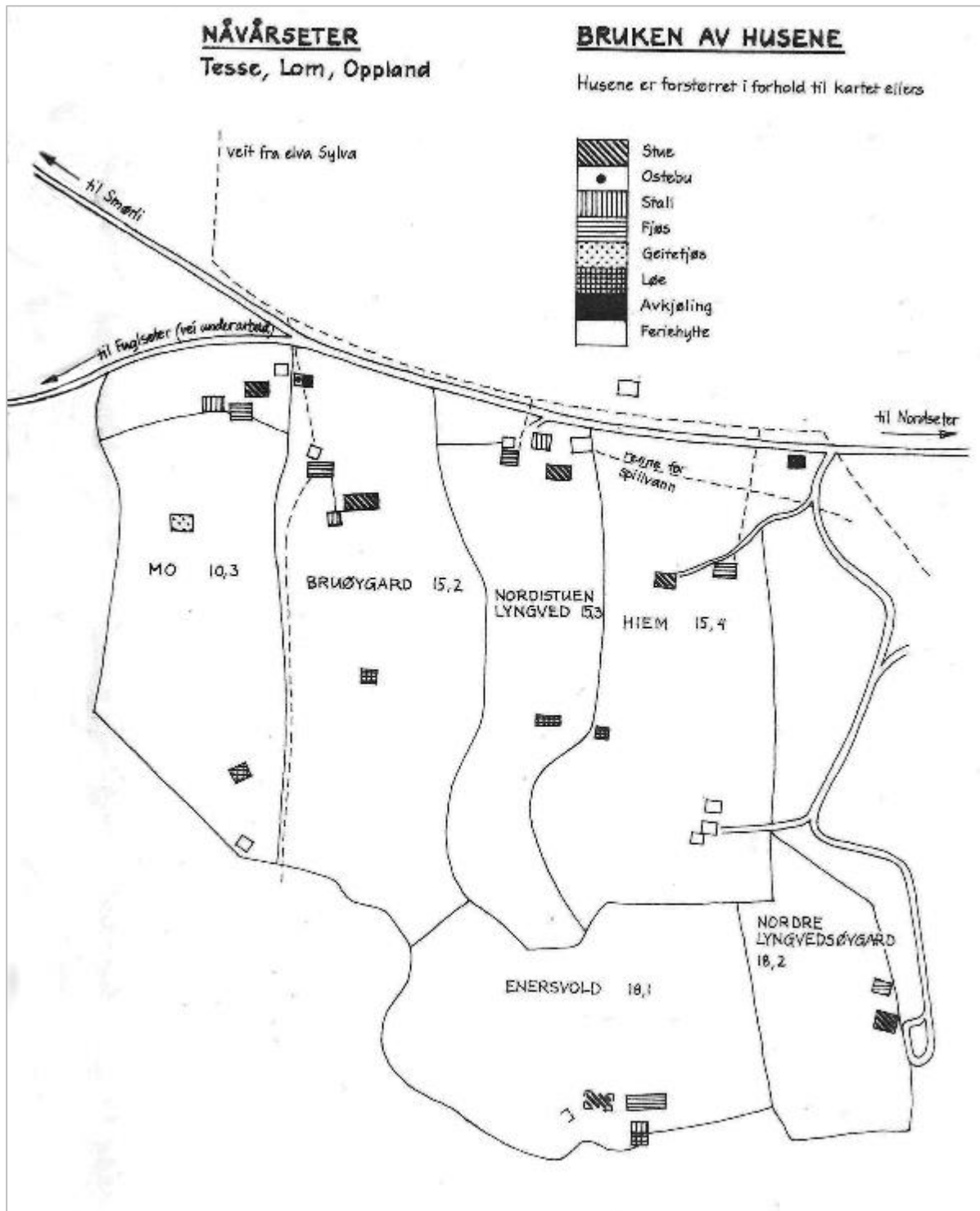
Bilde 4. I 1970 var det melkeproduksjon på 19 av de mer enn 30 setrene rundt Tesse. I 2020 er det melking på åtte. Likevel har området et rikt dyreliv. I tillegg til melkekyrne har vi truffet på sau, ammekyr og reinsdyr. Det skal også være store elgtrekk i området. Denne flokken med gammelnorsk spælsau samlet seg raskt i forsvarsposisjon da fotografen nærmet seg. Foto Kari Stensgaard.

Bilde 5. 1970-2020. Forbindelsen mellom sørlig og vestlig del av sjøen har vært utfordrende. Spesielt var forsering av elva Smådøla vanskelig. I 1970 var arbeidet med ny bro i gang og i 2020 er brua for lengst tatt i bruk. Av den gamle brua ses kun brufundamenter. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

2 Tesse i 1970

Dette kartet er en av mange forseggjorte illustrasjoner som ble laget i 1970. Den viser grenda Nåvårseter, der hver seter er tegnet inn med hus og grenser. De gamle vassveitene er også markert. Bygningene er markert utfra type. Dette gir et svært godt grunnlag for sammenligning 50 år etter.

Figur 2. Plantegning Nåvårseter. Tegnet av Ingrid Lowzow.

2.1 Setre for storgårder og husmannsplasser

I rapporten fra 1970 beskriver etnolog Arne Lie Christensen et levende seterområde med både eldre og yngre seteranlegg, for store og små bruk, der arealene i fjellet er en uunnværlig del av gårdsdrifta:

«Landskapet ligger der som en levende historiebok. Seterkveer, veier og bygninger er resultat av en historisk utvikling. Det skjer stadig endringer i seterdriften som setter spor i landskap og bebyggelse. Nye hus er bygd og gamle er forandret. Gamle kveer er utvidet og nye ryddet. Forandringen er likevel ikke større enn at mye av det gamle er bevart, selv om det ofte har fått noe endret funksjon. (...) Mens setringen de fleste steder i landet er i ferd med å forsvinne, har man her et levende setermiljø». Christensen skriver også at «Bebyggelsen rundt Tesse er kanskje ikke mer verdifull enn seterbebyggelsen mange andre steder, men det at den ennå i høy grad er i bruk, gir den en enestående kulturhistorisk verdi».

Om begrunnelsen for setring skriver Christensen:

«Av intervjuene går det fram at ingen av dem opprettholder setring «av gammel vane», eller fordi de setter spesiell pris på dette arbeidet. Det er rent økonomiske grunner som ligger bak, først og fremst mangel på beite i bygda. Dette hindrer selvsagt ikke at de fleste som ligger på setra, trives der».

Rapporten fra 1970 har listet opp 39 setre. Av disse hører 25 til gårder i Lom, mens 14 til gårder i Vågå. Alle er enkeltsetre. Setrene nevnes i tre grupper ut fra størrelse på gårdene: større bruk med vintersetring, små bruk i Vågå og mellomstore bruk i Lom. Den siste gruppa er mest tallrik.

Områdene ved Tesse er benyttet i uminnelige tider, men vi kjenner ikke til når selve seterbruket tok til. Et titalls setre er også anlagt i nyere tid. På Larsbu ble tre setre ryddet i 1920- og 1950-åra. I Smørli ble tre setre anlagt i 1940-åra, og en eiendom som før kun drev fôrproduksjon fikk melkeproduksjon en gang etter 1970. Også på Nordseter er det ei seter som startet melkeproduksjon først etter 1970. På Byrtnes ble det i en kort periode på 1970-tallet setret på en tomt som ikke fikk dyrkingsareal. Åsvang ryddet ny seter på østsida av sjøen i 1930-tallet, og en av de eldre høytliggende setrene i Djupvika ryddet nye arealer lenger ned mot sjøen rundt 1970.

2.2 Vintersetring

På fem setre for større gårder og på to småbrukersetere er det drevet vintersetring ved Tesse. Det er Enersvolds to setre i Smørli og på Nåvårseter, Ekles seter på Nåvårseter, som nå tilhører Bruøygard, og Uppigard Garmos seter på Byrtnes, som nå hører til Søre Byre. Disse tre gårdene ligger i Lom. Gården Kvarberg i Vågå drev vintersetring på Fuglseter.

Storgårdenes vintersetre hadde solide og forseggjorte bygninger bygd i grovt tømmer. Det var store hus med plass til store buskaper og stuer både for husets folk og for arbeidshjelp. Setrene hadde også stall, ystehus, vedskjul og løe.

De mest særegne bygningene på vintersetra i disse områdene er nok stallen og det store fjøset med måsåtrev (høyloft brukt for reinlav). På alle fem setrene har det stått slike bygninger. I 1970 er to staller og ett trevfjøs bevart, men alle er i forfall. Spor etter tufter og murer kan ses på noen av setrene.

Tradisjonen med vintersetring opphørte på begynnelsen av 1900-tallet. 1916 var siste vinter med setring på Fuglseter.

Hovedgrunnen til å ta en ekstra tur til setra med folk og fe om vinteren var fôret. Gras og måså (reinlav) var samlet inn i sommersesongen. Laven lot seg best frakte i frossen tilstand, og lå i lass i marka til det ble henta fram under vinteroppholdet. Lav er næringsfattig mat for husdyr. Etter hvert

Bilde 6. En stor besetning med kyr fylte mange melkespann på Kvarbergs seter på Fuglseter. Foto Arthur Sand, UiO.

som melkeproduksjon for salg ble mer aktuelt utover 1900-tallet, ble måså for mager kost for kyrne. Dette, i tillegg til at veiforbindelsen og fraktmulighetene ble bedre, var nok viktige årsaker til at man sluttet med denne bruksformen.

Christensen skriver i 1970-rapporten at: «Tradisjonen med vintersetring er svakere i Lom enn i Vågå. (...) Bare en liten del av Lom-gårdene, fortelles det, har setret om vinteren, og selv der ser det ikke ut til å ha vært konsekvent gjennomført. (...) Vintersetring var ikke så institusjonalisert i Lom som i Vågå. Hovedforklaringen er vel at setrene ligger nærmere gårdene, mose og høy ble kjørt ned til gården på vinterføre».

Setre på østsida og på sørsida av sjøen ble ryddet av småbruk og husmannsplasser i Vågå. I ei tid da fôr dyrking i fjellet ble stadig viktigere, ble de høyereliggende seter plassene i Djuplia regnet som mindre gode. Terrenget er bratt, det er mye stein i jorda og mangel på arealer for ny dyrking. Det var også problemer med å få til stabil vannforsyning. To av setrene i Djupvika har hatt vintersetring, Enden og Tungsetra, som begge ligger på flata ned mot sjøen. Om Tungsetra fortelles det at de reiste opp i februar-mars og ble der til mai. På Endasetra var de i to perioder om vinteren, en før og en etter jul. Tungsetra skal ha holdt på helt 1927.

Bilde 7. 1970. Randsetra var en husmannsseter som gikk ut av bruk allerede rundt 1890. Bygningene var mindre enn vanlig på setrene her, men setra inneholdt både stue, stall, kufjøs, sauefjøs og løe. Setra lå i bratt terreng opp fra Djupvika. I 2020 er alle hus bortsett fra løa borte. Foto Arthur Sand, UiO.

Disse setrene hadde ikke fjøs med mosetrev, slik som storgårdssetrene hadde. Reinlaven ble samlet i lass på sankeplassen om høsten. Lassene ble hentet inn på vinterføre og lagt til tining på hjell i fjøset. I tillegg til lav ble det fôret med høy, ris og løv.

De fleste setrene ved Tesse er plassert i kategorien mellomstore gårdsbruk i Lom. Disse har ikke tradisjon for vintersetring, og har ikke hatt stall og trevfjøs.

2.3 Turisme

På Frisvolds seter på Nordseter og på Seterdalen i Smørlia står det store gjestehus. Pensjonatet på Frisvold er ikke lenger i bruk. Vi er ikke kjent med om storhytta i Smørlia fortsatt tar imot gjester. Kvarberg på Fuglseter har også en større hytte som leies ut til turister.

Turismen skal ha hatt sitt høydepunkt i årene før første verdenskrig. Trolig har det rike fisket i Tesse og i Smådøla vært viktige forutsetninger.

En og annen seter leier fortsatt ut seterstuer eller hytter til gjester.

Rett nord for setrene på Nordseter ligger Brimi fjellstugu, som stadig er i drift. Den er bygd ut i flere omganger, med utgangspunkt i et ystehus fra 1949.

2.4 Melkeproduksjon

1970-rapporten kan fortelle at så å si alle setrene brukes på en eller annen måte. Setringen opprettholdes først og fremst av mangel på areal nede i bygda.

Det var melkeproduksjon på 19 av setrene i 1970. Høstkalving var utbredt. På noen setre var det bare beitedyr og på andre bare noen få kyr som melket. Melkekyr og ungdyr var dominerende innslag på setrene. Melkegeiter fantes bare på Fuglseter. Noen slapp saueflokken nær setra eller lot dem beite setervollen. I eldre tid sies det å ha vært både ku og geit på alle setrene. Geiteholdet gikk tilbake etter at det kom restriksjoner mot geitebruk, blant annet forbud mot å slippe dem i skogen. I tillegg til melkedyr hadde setrene høstbærkyr og ungdyr, en gris eller to og noen høner. Før krigen holdt de fleste gårdene dølafe. Noen hadde trønderfe i tillegg. I 1970 hadde NRF-kua overtatt (Norsk rødt fe).

På Nordseter var seks setre i drift i 1970. De hadde fra 6 til 10 melkekyr. Byrtnes hadde to aktive bruk, hver med 4 kyr. Nåvårseter hadde fire aktive bruk med fra 7 til 11 kyr. På Larsbu var to setre i drift, hver med 8 kyr. På Fuglseter hadde Kvarberg 17 kyr mens Lyen holdt 67 geiter. I Djupvika var det 3 aktive bruk med 3-5 melkekyr. I Smørليا var det melkeproduksjon siste gang året før.

På de fleste setrene var det familie eller nære bekjente som stelte dyra. Det var kvinner som styrte den daglige drifta på alle setrene rundt sjøen bortsett fra én. Budeiene var fra 17 til noe over 60 år gamle. I 1970 ble sju av setrene med melk stelt av gårdskona, ni av andre familiemedlemmer, mens tre hadde innleid hjelp. Man syntes generelt at å leie inn folk var blitt for dyrt. Dermed kunne familiens egne personressurser være avgjørende. Som eksempel ga de seg med setring i Smørليا da den eldre generasjon ikke lenger orket å drive setra.

Setertida startet rundt sankthans. Der de hadde budeier som ikke måtte hjem til skolestart om høsten, kunne setringen pågå til midt i september.

Meieriet hentet melk på Lom-sida av sjøen og på Vågå-setrene i sør. Vågå-setrene på østsida hadde ikke melkerute. Her kjørte de selv melka fram til melkeruta eller solgte til hyttefolk og turister.

På den nye setra som var under rydding i Djupvika regnet man med melkeproduksjon allerede året etter, under forutsetning av at det ble lagt melkerute dit.

De fleste setrene hadde melkemaskin. På setrene med få kyr og lite melk var det ikke ansett som nødvendig å installere maskin, og budeia melket for hånd.

Tre av setergrendene; Nordseter, Byrtnes og Nåvårseter, var tilknyttet strømnnett.

Fra gammelt av var det gravd vassveiter for å sikre og styre vanntilførselen til flere av setergrendene. I 1970 var veitene fortsatt noe i bruk.

2.5 Fôrdyrking

Over lang tid er seterkveer blitt fulldyrket og utvidet. Spesielt etter 1960 var det dyrket opp store arealer, mest på Lom-sida av sjøen. Blant annet var et nytt felt på Nordseter nylig tatt i bruk. Flere gårder hadde for lite beite- og slåtteeng i bygda, og arealene i fjellet kunne være avgjørende for å opprettholde gårdsdrifta. De fleste gårdene som hadde økt arealet hadde allerede bygd ny driftsbygning eller modernisert den gamle. Mer fôr ga mulighet for å øke dyretall og omsetning. Ved Tesse var mulighetene gode, med store flate strekninger godt egnet for moderne maskiner.

Grasslåtten ble for det meste kjørt direkte til silokummen på gården. Noe gras ble tørka og presset i bunter på setra.

Tesse hadde fått sitt første kraftverk i 1941. I 1970 var det planer om en ny seks meters regulering. Det kunne bety at store deler av det oppdyrkede arealet og det som var planlagt dyrket opp ville bli satt under vann. Det var også en sjanse for at beiteland ville forringes. Dermed hadde flere brukere utsatt

dyrkingsarbeidet i påvente av utfallet av reguleringssaken. Tilskuddsmidler til fôrdyrking i fjellet ble også holdt tilbake av myndighetene mens man ventet på en avklaring.

I kommunestyret i Lom var det flertall mot regulering. Feltarbeiderne i 1970 fortalte også at de ikke hadde truffet på en eneste person som ønsket den nye reguleringen velkommen.

Bilde 8. 1970. Spanntørk på Brimi Søre. Foto Arthur Sand, UiO.

2.6 Budeia på Brimi

Prosjektet i 1970 intervjuet 46 personer; eiere og brukere av setrene. En av dem var budeie Embjørg Brimi. Hun stelte setra til Søre Brimi dette året, og etnologene fikk følge henne en hel dag for å fotografere og bli kjent med arbeidsgangen.

Embjørg hadde jobbet som budeie på Brimisetrene på Nordseter siden 1944. I 2006 fikk hun kongens fortjenestemedalje for sin mer enn 60 år lange innsats som budeie og forvalter av tradisjoner.

Med reguleringen av Tesse på 1940-tallet fulgte det bilvei og fast melkerute til setrene. Som følge av meierileveringen var ystingen blitt redusert, men det var vanlig i mange år å yste litt til eget bruk, og Embjørg kunne kunsten.

Da Hans Brimi og Ola Tangvik Brimi seinere startet med turisme på Brimi Sæter i 20xx støttet de seg blant andre på Embjörgs kunnskaper og lange erfaring. Hun har vært inspirator og mentor og innviet dem i det tradisjonelle mjølkestell.

I et intervju i Bondevennen i 2018 skriver Liv Kristin Sola om Embjørg sine første seterår da hun mjølka 15 kyr og 30 geiter for hånd. Mjølka måtte kjøles ned før melkebilen kom, og budeiene var oppe før klokka fem for å rekke alt. Melkespanna ble satt i bekken i trerammer, og fire 40-litere ble levert annenhver dag. Spanna ble spylt og vaska og hengt til tørk på gjerdet. Det var mye jobb med vask og hygiene, og viktig å levere beste kvalitet

Embjørg fortalte også om samholdet på setra. Det var budeier på alle setre og de hadde både glede av og god hjelp i hverandre. I slåtten som varte flere uker var det ekstra stas med folk og liv på setrene.

Bilde 9. 1970. Bildene viser budeiene Embjørg Brimi (i kjole) og Bjørg Laingen. Her siles melka over på spann og utstyret skylles i kaldt vann før hovedvasken. Kald og nyrørt melk flyttes fra avkjølinga til rampa rett før melkebilan kommer. Bjellekua får en saltsleik og det pyntes i fjøset etter at flokken er sendt på beite. Foto Arthur Sand, UiO.

2.7 Seterhus

Det er de samme hustypene som sto på store og små, på gamle og nyere setre. Unntaket er stallen som først og fremst var knyttet til henting av måså og kvist til vintersetringen. Det sto en stall også på en småbruksseter, der hesten var i bruk inntil de fikk traktor.

De fleste seterstuer hadde tre rom på rekke. Skut, stue og ostebu. Ostebua var ofte blitt bygd om til soverom. På de mindre setrene sto det toroms stuer. Bortsett fra en stue i Smørli som var støpt i betong, var alle stuene lafta. Skuten, som var ysterom/arbeidsrom, var som oftest lafta, men i noen tilfeller i reisverk. På noen stuer var skuten et mindre tilbygg til tømmerstua.

De fleste fjøsene var bygd hovedsakelig i tømmer, men noen var i reisverk eller betong. På tre setre sto det kombinerte driftsbygninger med fjøs, løe og redskapsrom under samme tak. Den eldste skal være bygd rundt 1905, mens de to andre sto på setre som ble anlagt midt på 1900-tallet.

Avkjølingshus var det mest av på Nordseter. Ellers var det vanligst å kjøle melka i trekasser eller trerammer i bekken/veita. Ysting har foregått i seterstua, men flere setre hadde også egne ystehus. De fleste ystehus var bygd i tre, men i Djupvika sto det to gamle ystehus bygd hovedsakelig i stein, og på Nordseter sto et nyere kombinert ystehus og avkjølingshus støpt i betong.

De fleste løene ved Tesse skal være påbygd. I 1970 var de stort sett ute av bruk, man kjørte heller graset hjem og rett i siloen på gården. De eldste løene var lafta. Noen var bygd på med et rom i reisverk. To etasjes reisverksløer med kjørebru var av yngre type.

Stallene var i ulike konstruksjoner og former. To var mindre laftehus. To hadde høytrev over, det ene var del av en større løe. Den femte løa var et tilbygg til en reisverksløe fra 1930-åra.

I tillegg til de vanligste seterhusene fantes det også et og annet naust, redskapshus og grisehus samt hytter og koier, dvs. hus henholdsvis for gjester og for arbeidsfolk.

Da vassdragsreguleringen startet i 1940-åra måtte naustene ved Nordseter rives. Ett naust med bu fikk stå igjen. Dette var i skropeleg forfatning, men likevel mer solid enn de andre, delvis bygd av stein.

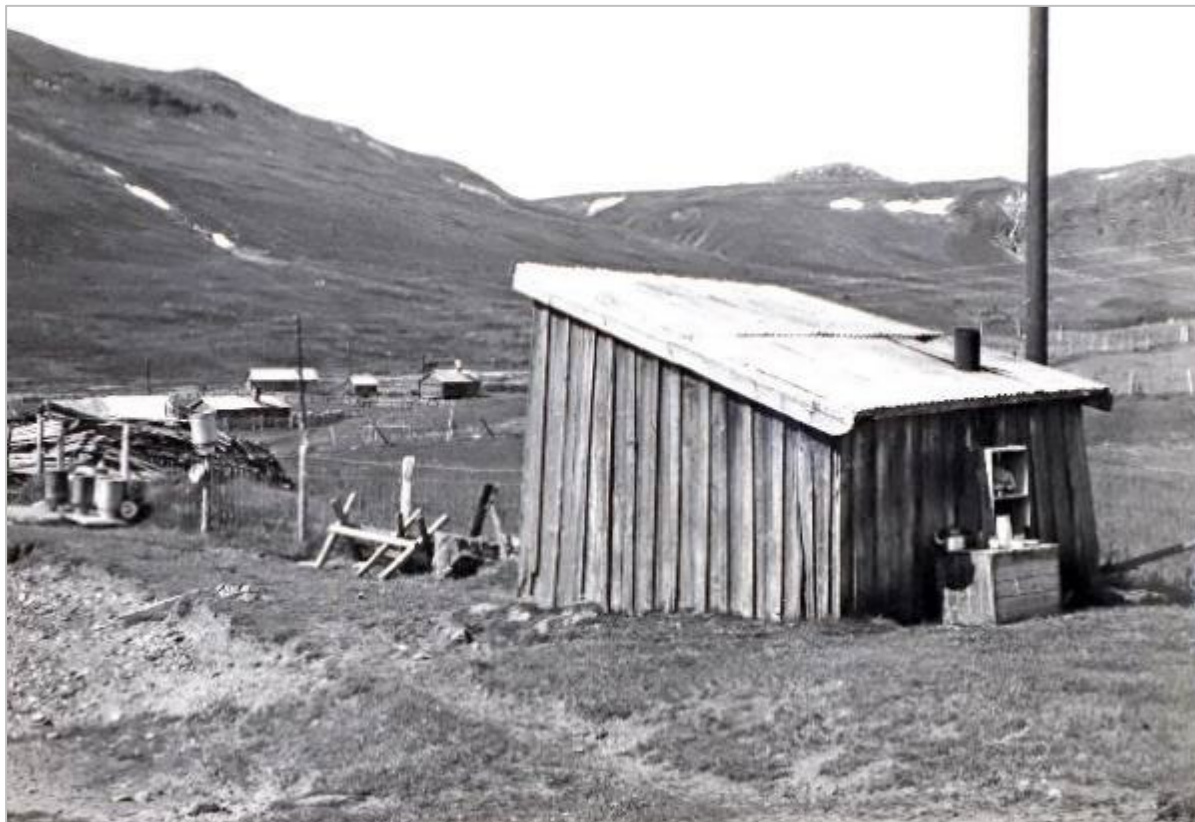
Bilde 10. 1970. Kl. 06 er det spannhenting på Nordseter. Kl. 14 kommer de tomme spanna tilbake. Det står kanskje ti melkeramper rundt Tesse. Rampene står nær avkjølingene. Foto Arthur Sand, UiO.

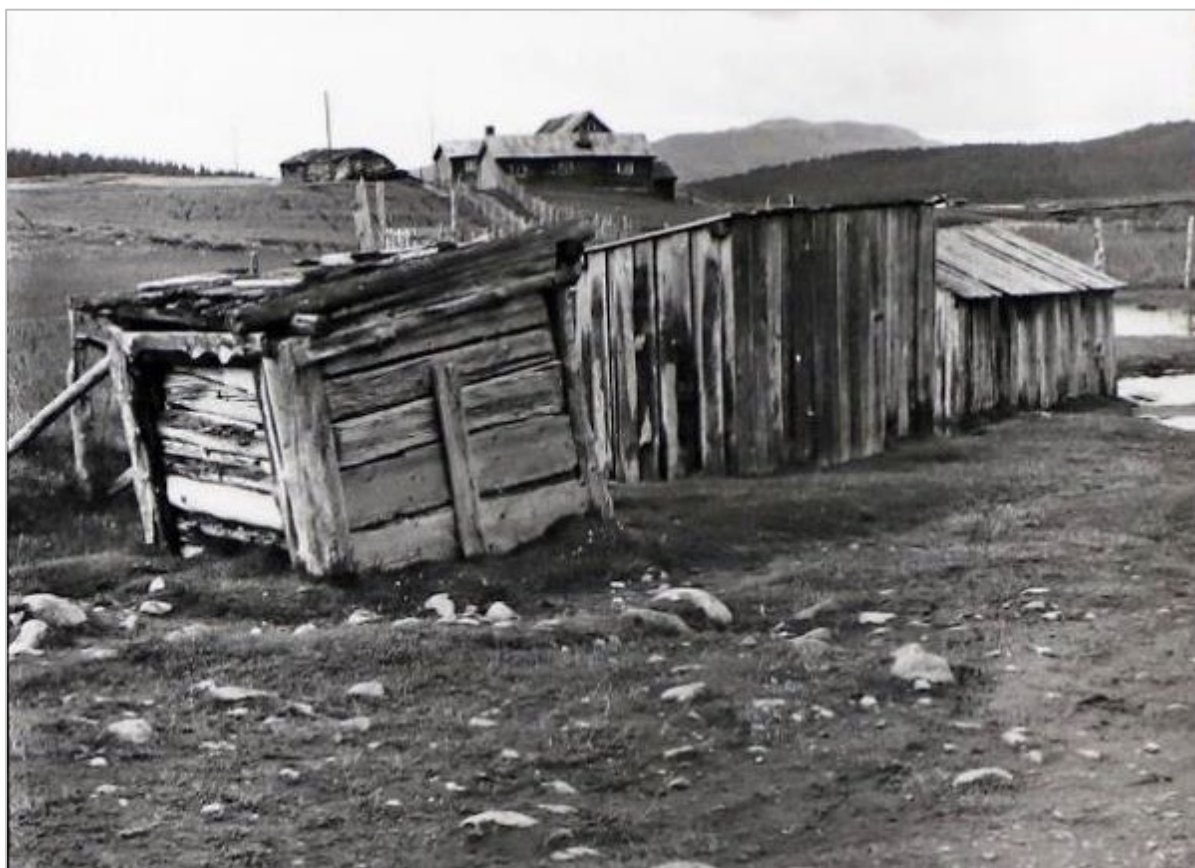
Bilde 11. 1970. Søre Byres stue på Byrtnes har den mest vanlige konstruksjonen med tre tømra rom på rekke. Inngangen er i skuten. Foto Arthur Sand, UiO.

Bilde 12. 1970. Hiems stue på Nåvårseter har også tre rom på rekke. Skuten er i reisverk. Foto Arthur Sand, UiO.

Bilde 13. 1970. Ystehuset til Frisvoldmoen på Nordseter. I 2020 er huset borte. Foto Arthur Sand, UiO.

Bilde 14. 1970. På Nordseter hadde alle setrene avkjølingshus. Nedenfor Frisvoldmoen ligger tre stykker samlet ved ei veite. I 2020 er kjølehus og melkeramper borte. Foto Arthur Sand, UiO.

Bilde 15. 1970. Det ene trevfjøset som var igjen etter vintersetringa var bygd rundt 1900 og sto på Nåvårseter. Slike fjøs skal også ha stått på de fire andre storgårdsetrene, men kanskje i mindre dimensjoner enn dette. Foto Arthur Sand, UiO.

Bilde 16. 1970. Fjøs sammenbygd med løe fra 1940-åra i Smørliia. Begge bygningene er borte i 2020. Foto Arthur Sand, UiO.

Bilde 17. 1970. De fleste løene ved Tesse skal være påbygd. Den store løa til Enersvold i Smørlia er påbygd med utgangspunkt i en ettroms og enetasjes tømmerløe. Foto Arthur Sand, UiO.

Bilde 18. 1970. Reisverksløene kom på 1900-tallet. Denne sto på Lyngveds seter på Nordseter. I 2020 er huset borte. Foto Arthur Sand, UiO.

Bilde 19. 1970. Tre ildsteder og to piper i ystehuset på Fuglseter vitner om stor aktivitet i eldre tider. Foto Arthur Sand, UiO.

3 Tesse i 2020 – sett med tilbakeblikk mot 1970

For å kunne sammenligne med metode for seterregistrering brukt i landsundersøkelsen (NIBIO 88/2017), utarbeidet vi vår egen telling av setrene ved Tesse; 24 setre på Lom-sida og 13 setre på Vågåsida. Kun setre med minst ett stående hus i 1970 og setre der det er eller tidligere har vært melkeproduksjon, er tatt med.

3.1 Bruk i endring

Til tross for nedgang i seterbruket, kjenner vi som besøkte Tesse i 2020 oss igjen i beskrivelsen fra 1970 om et uvanlig aktivt seterområde.

I 2020 driver rundt halvparten av setereierne ved Tesse aktive gårdsbruk med melk- og kjøttproduksjon; 16 i Lom og to i Vågå. Brukene i Vågå har hhv. melkekyr og melkegeit. 13 av brukene i Lom har drift med melkekyr og tre har ammekyr (Landbruksdirektoratet 2019).

Av de 15 setereierne med melkeproduksjon i 2020, er det åtte som holder kyr på setra ved Tesse. En niende setrer med geit i Sjødalen i Vågå. Det vil si at hele 60 prosent av melkeprodusentene driver seter.

Det er fortsatt ingen fellesetre i området. Det ble tilrettelagt et fellesbeite, men de øvrige planene man diskuterte om felles setring rundt 1970, ble skrinlagt.

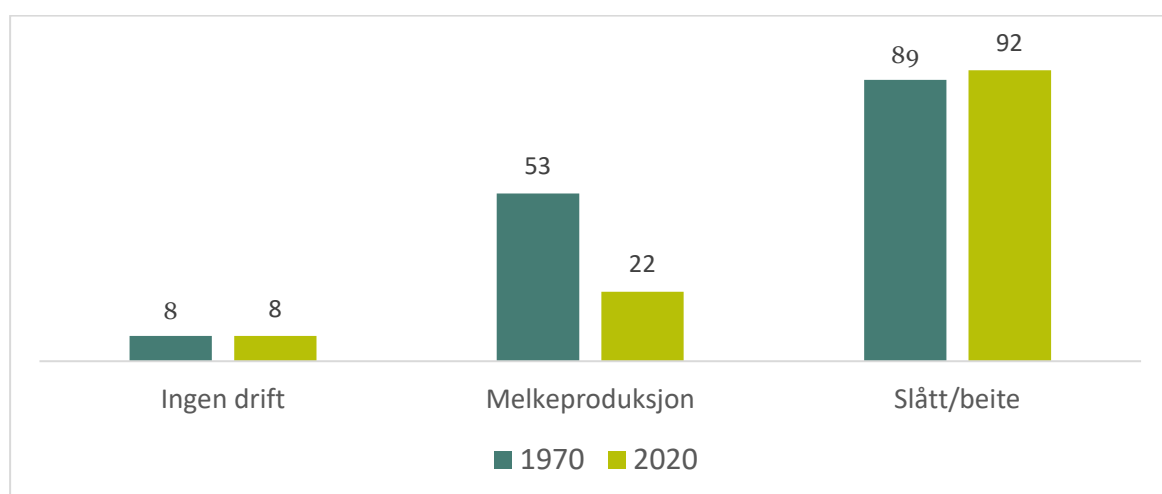
Tre av setrene som er aktive i 2020, var aktive også i 1970; Hiem, Brimi Nordre og Lyngvedøygard. På to setre som kun drev fôr dyrking i 1970 har man bygd fjøs og startet med melkeproduksjon seinere.

Til tross for at mange av jordbruksbedriftene er avviklet, blir alle dyrkingsflater ved Tesse fortsatt utnyttet. Det foregikk mye nydyrking i tiåret før 1970, og mer er dyrket opp også etter 1970. Det er bare et par-tre setervoller, små eller bratte teiger, som nå ikke blir beitet eller slått.

Færre beitedyr og mindre bruk av fyringsved og annet trevirke gjør at skogen strekker seg stadig lengre oppover liene. Likevel er ikke gjengroing noe påfallende trekk i disse seterområdene.

På en av setrene er det bygd opp en turistbedrift med basis i produksjon på gården og setra. Brimi Sæter på Nordseter tar imot gjester til bespisning, underholdning og overnatting. De produserer ost, rømme og smør på melk fra gamle storferaser.

Et og annet seterhus rundt sjøen leies fortsatt ut til turister i 2020.

Figur 3. Drift på setrene ved Tesse i 1970 og 2020. Tall i prosent.

Bilde 20. 2020. På Byrtnes er slåtten i gang. Det er kjøttfe på beite. Bikkja passer på at alle oppfører seg. Foto Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 21. 2020. I Smørliia dyrkes store engareal i 1100 meters høyde. Foto Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 22. 2017. Det var slutt på setringa i Smørli i 1968. Seinere er det etablert en ny seter med kyr og melkeproduksjon. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

Bilde 23. 2019. På Brimi Nordre holdes en blandingsbesetning med både NRF, jerseykyr og gamle norske feraser. Blant annet sørger vestlandsk fjordfe og sida trønderfe for melk til ysteriet på setra. Det er en fargerik flokk som beiter og beriker landskapet ved Nordsetra både visuelt og biologisk. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

3.2 Seterhus i endring

Endring er naturlig også i setermiljøer. Ved aktiv drift må uthus som brukes jevnlig repareres, utvides eller skiftes ut for å utgjøre et praktisk driftsapparat. Meieriets og mattilsynets økte krav til hygiene, dokumentasjon og veistandard kommer også til syne i seteranlegg og bygninger. For eksempel har meieriets overgang fra frakt av melkespann på lastebil til henting med tankbil krevd rom for kjøletank, mens melkerampa og kjølehuset i bekken er satt ut av bruk. Gamle seterfjøs og trøer har måttet tilpasse seg større forhold etter hvert som dyretall og mjølkeytelse har økt.

Status for stående bygningsmasse. Noen stående bygninger var i dårlig forfatning allerede i 1970, og det var forventet at en del av disse ville være borte i 2020.

Setermiljøene ved Tesse er stort sett i god hevd, men mange seterhus er blitt borte de siste 50 åra. Det gjelder særlig uthus som ikke lenger hadde noen funksjon i seterdrifta eller i bruken av setra som hytte i dag.

Tabell 1 viser antall stående bygninger i 1970 og 2020, hhv. på setre på Lom-sida og Vågå-sida av sjøen. Antall hus er redusert fra i alt 164 i 1970 til 143 i 2020. Da er utedoer og beitehus holdt utenfor tellingen.

«Andre seterhus» omfatter i tabellen vedskjul, stall, naust, redskapshus, koie, steinbu, hønsehus, grisehus.

Tre flerfunksjonelle driftsbygninger er i tabellen lagt inn som fjøs.

Tre kombinerte ystehus og avkjølingshus teller som ystehus.

Tilveksten av hus består hovedsakelig av mindre uthus for drift og hus for fritidsbruk. Men det er også bygd tre nye kufjøs på Lom-setrene.

Vi ser noe byggeaktivitet også i 2020. På en av setrene i Djupvika bygges det en ny hytte nedenfor den gamle stua, og en stue på Fuglseter er under oppussing.

Tabell 1. Antall stående bygninger på 24 Lom-setre og 12 Vågå-setre i 1970 og 2020.

	Stue	Ystehus	Kjølehus	Kufjøs	Geitfjøs	Løe	Hytte Gjestehus	Andre Seterhus	SUM
Lom-setre 1970	20	7	8	21	5	16	11	12	100
Lom-setre 2020	20	4	2	16	3	9	16	12	82
Vågå-setre 1970	14	7	2	10	4	10	6	11	64
Vågå-setre 2020	14	5	1	9	2	7	16	7	61

I 2020 har 27 av 36 setre *både* innhus og uthus bevart, det vil si 75 prosent. Det betyr at tendensen vi ser i seter-Norge generelt er tilstede også ved Tesse – nemlig at setertun endres i retning av hyttetun. På en seter står alle bygninger, innhus og uthus, til forfalls. På sju setre er alle uthus fjernet eller i sterkt forfall, mens bolighus er holdt i stand.

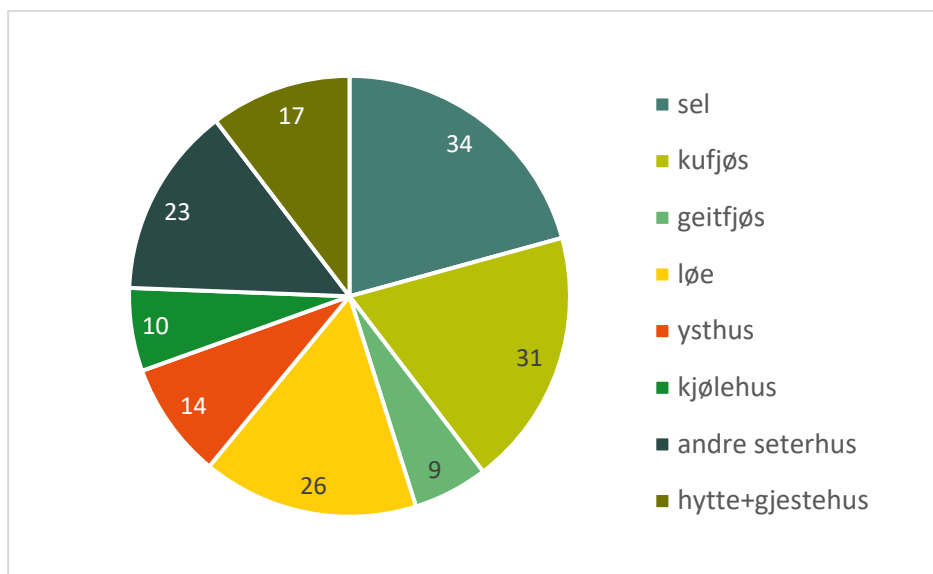
I 1970 var det få spor igjen i bygningsmiljøene etter vintersetringa. Mer er blitt borte seinere. De fleste stuene står fortsatt i 2020, men uthus fra tida med vintersetring er stort sett borte.

Figurene under viser sammensetning av bygningsmassen på setrene i 1970 og 2020.

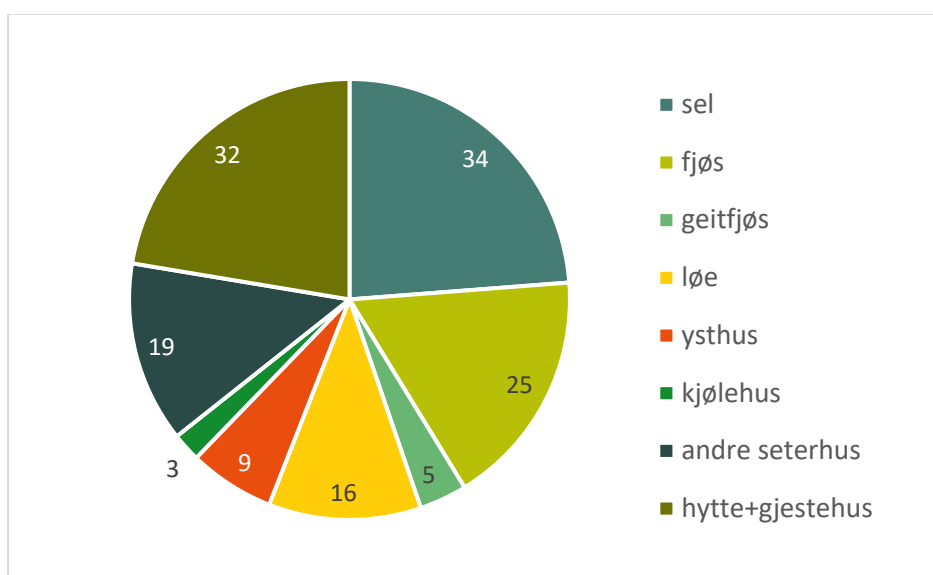
Antall hytter/gjestehus er nesten fordoblet, mens alle andre seterhus har minket i antall. Spesielt er kjølehus, geitfjøs, løer og ystehus blitt borte, med hhv. 70 %, 44 %, 38 % og 36 %.

At uthus blir borte, og at sel sammen med hytter/gjestehus i 2020 utgjør 46 % av bygningsmassen mot 31 % femti år før, speiler at setrene hovedsakelig benyttes til fritidsbruk.

«Andre seterhus» omfatter her vedskjul, stall, naust, redskapshus, koie, steinbu, hønsehus, grisehus.

Figur 4. Antall stående bygninger på setrene ved Tesse 1970.

Figur 5. Antall stående bygninger på setrene ved Tesse 2020.

3.2.1 Stuer

Seterstuene er godt bevart, og mange har et oppgradert eksteriør. Stuene holdes i tradisjonelle farger, dvs. umalt, brunt eller sort.

En stue er flyttet fra en seter til en annen, og en er revet og erstattet av nytt hus. Resten står på plass.

Åtte tømra stuer er panelt etter 1970. Ni stuer er utvidet med tilbygg. På tre av de sistnevnte er gamle deler fjernet og erstattet av nye og større rom.

Som takledning er bølgeblekk mest brukt, både i 1970 og 2020, men andelen er blitt noe mindre på 50 år. Torvtakene er fordoblet i antall, og innslaget av skifer har også økt noe. Et nytt innslag er sorte bølgete stålplater, men uthamra oljefat som var nokså vanlig i 1970, er borte.

Bilde 24. 2020. Nylig restaurert tradisjonell stue på Brimi Søre, Nordseter. Foto: Kari Stensgaard, NIBIO.

Bilde 25. 2020. Toroms stue på Næpneset i Djupvika. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

3.2.2 Fjøs

Seterfjøs er av de bygningene som er mest utsatt for slitasje og oftest trenger utskifting eller reparasjoner.

Av 40 stående fjøs i 1970 står 27 fortsatt i 2020: 23 i god eller brukbar stand, fire i sterkt forfall.

Tretten fjøs er fjernet eller finnes bare i form av ruin eller tuft.

Tre fjøs er nye etter 1970 og alle er i bruk. De andre fem fjøsene som er i bruk har basis i gamle bygninger. Innredningen med båser er bevart, men båsene er gjort større, gulv er forsterket, og flere fjøs har fått tilbygg. Tre fjøs har kraftfôrsilo utafor fjøsveggen. Alle aktive fjøs har melkemaskin med røranlegg og melketank.

De særegne fjøsene med måsåtreknyttet til vintersetring er det ingen igjen av. Ett sto igjen i 1970, de andre var fjernet eller bygd om tidligere. Fjøset i Smørli og fjøset på Nåvårseter har begge spor etter kjørebri fra tidligere bygg. Også på Byrtnes fins det rester av det gamle trevfjøset. Ett av rommene sto fortsatt for få år siden.

På fjøstakene i 1970 lå det mest bølgeblikk og en god del bord. Uthamra oljefat og torv var også vanlig brukt, og et par fjøs hadde rester av flis på taket. I 2020 dekker bølgeblikk hele 20 av 30 tak. Torv har omtrent samme andel som før. Flis og papp er blitt borte mens bord, oljefat og skifer ligger fortsatt på noen få fjøs.

3.2.3 Løer

Av 26 løer i 1970 står 16 igjen i 2020. Etter vår vurdering er et par i sterkt forfall, et par er i god tilstand og resten i moderat forfall.

Fem tømra løer og fem reisverksløer er borte. Nå står det igjen sju tømra løer, fire reisverksløer og fem tømmerløer med tilbygg i reisverk.

I 2020 ligger det bølgeblikk på alle løetak bortsett fra et slitent flistak og et nytt bordtak. Oljefat ligger på et halvt tak. Variasjonen var større i 1970, men bølgeblikk dominerte også da. I tillegg var det brukt bord, torv, spon og oljefat.

3.2.4 Hus for melk

De fleste av de en gang så viktige avkjølingshusene er borte. Vassveitene eller rennene som var gravd til mange av setrene er fortsatt tydelige flere steder, men trerennene er det lite å se av i dag. Det står rester av en lav toroms steinbu på Nåvårseter, som i eldre tider tjente som avkjølingshus.

Fem av 14 ystehus er fjernet.

Ystehus og avkjølingshus til Brimi søre på Nordseter er nylig bygd opp på nytt.

Melkerampene er borte. De mistet sin funksjon samtidig med kjølehus og kjølekummer da meieriet krevde strømdrevet kjøletank på setrene noe før år 2000.

3.2.5 Staller

Fem staller sto i 1970, de fleste nokså forfalne.

To staller står igjen i 2020. Stallen i Smørli er i sterkt forfall mens stallen på Enden ser ut til å stå brukbart. En tredje stall, på Nåvårseter, står forsåvidt nokså godt, men den er integrert i en løebygning som kan betegnes som ruin, og høytrevet over stallen er nå uten tak. Stallene på Åsvang og på Fuglseter er borte.

Bilde 26. 2020. På Enersvolds seter i Smørليا var det vintersetring på 1130 meters høyde. Fjøset har fire rom. Det er bygd om, men har rester etter et eldre trevfjøs. Et bredt murfundament løper ca. 1 meter fra langveggen, med deler av kjørebri til et trev over midtrommene. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

Bilde 27. 2020. Mos fjøs på Nåvårseter er oppgradert med tilbygg og kraftfôrsilo). Kyrne melkes inne, men holdes ute på enga om natta. Når kuflokken blir for stor for båsfjøset, kan man tilpasse antall melkere til tallet på båsplasser og holde resten høstbære og ute av melking i setertida. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

Bilde 28. 2020. På Åsvang i Djuplia er setringa for lengst opphørt, men fjøset er pusset opp og holdes i god stand. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

Bilde 29. 2020. Merkene i murpussen viser at båsene er blitt utvidet for å passe til større kyr. Her er fire båser blitt til tre. NRF er betydelig større enn de gamle ferasene, og har selv vokst siden avlsarbeidet skjøt fart etter krigen. Lyngvedøygard på Nordseter. Foto Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 30. 2020. Løa på Enden har fått ny bordkledning både på tak og vegger. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

Bilde 31. 2020. Det siste (synlige) flistaket ved Tesse ligger på Bruøygards tømmerløe på Nåvårseter. Enn så lenge. Foto Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 32. 2020. Stall i Smørliia. Foto Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 33. 2020. Stalløe på Nåvårseter med rester av kjørebri. Stall med høytrev til venstre og stort høyrrom til høyre. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

Bilde 34. 2020. Ystehus på Larsbu. I 1970 var det 14 bevarte ystehus rundt Tesse, i 2020 sto ni igjen. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

Bilde 35. 2020. Ysting og avkjøling har fått hvert sitt rom i betonghuset til Lyngved på Nordseter. I bakgrunnen Brimi fjellstugu. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

Bilde 36. 1970. Med oppmurt stein, en tredør og noen planker på taket, ble det rom for et par griser. Kan dette ha vært avkjøling for melkeprodukter i eldre tid? Enersvolds seter i Smørlia. Foto Arthur Sand, UiO.

Bilde 37. 2020. Restene av steinbua. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

Bilde 38. 1970. Naustene ved Nordseter måtte flyttes eller rives da vannet skulle reguleres. Ett hus ble reddet. Båthuset til Frisvoldsetra var mer robust enn de andre, dels bygget i stein, men tilstanden var skrøpelig. I tillegg til rom for båt og garn har huset et lite rom med ildsted og plass for seng og bord. Foto Arthur Sand,UiO.

Bilde 39. 2020. Båthuset ble restaurert etter 1970. Nå er det under restaurering på nytt. Her sett fra motsatt side, fra sjøsida. Foto Kari Stensgaard, NIBIO.

4 Tesse i 2020 – sett med sideblikk mot andre seterområder i Oppland

NIBIO gjennomførte i løpet av sju somre i perioden 2009-2015, en undersøkelse av setermiljøer spredt rundt om i landet. Arbeidet er beskrevet i rapporten: *Hvordan står det til på setra? Registrering av setermiljøer i perioden 2009–2015 (Stensgaard 2017)*. 300 områder á 5x5 kilometer i samtlige fylker bortsett fra Finnmark ble befart i felt, og nær 1700 seterlegg ble registrert. Deler av dette materialet er egnet til sammenligning med undersøkelsen ved Tesse.

På reisene rundt i seter-Norge så vi et seterlandskap i sterk endring. Bruken av setrene er endret fra produksjon til fritidsbruk, og gjengroingen er markant. Ved siden av endel flott bevarte seterlegg, så vi utbredt forfall, bortfall spesielt av uthus, innblanding av hytter, og en standardheving bort fra enkelheten og nøkternheten som preget de gamle setrene.

Av de 1700 setrene vi registrerte, var i underkant av 4 % i drift med melkeproduksjon. På ca. 30 % ble graset på setervollen utnyttet ved slått eller beite, og på snaut 1 % drev man turisme i form av servering. På ca. 60 % av setrene var det mulighet for fritidsbruk. 27 % hadde ingen form for bruk og sto til forfalls. Halvparten av disse besto bare av tufter og ruiner.

Av de 1460 setrene som hadde minst én stående bygning igjen, manglet det stue på en fjerdedel. Fjøs manglet på halvparten og løer manglet på tre fjerdedeler. Dette er klare uttrykk for tap av bygningsarv.

Fra den landsdekkende undersøkelsen trekker vi her ut et utvalg som vi kan sammenligne Tesse-setrene med. Utvalget består av andre setre vi har registrert i Nord- og Midt-Gudbrandsdalen. Området har geografisk nærhet og antatt stor likhet i kultur og tradisjoner med Tesse. Klima og bevaringsforhold burde også være nokså likt i disse områdene. For ytterlig å nærme oss Tesse-setrene er utvalget begrenset til setre som ligger 850 meter over havet eller høyere, og som er tilgjengelige med kjøretøy med maks 5 minutters gange fra parkering. De har også har minst ett stående hus.

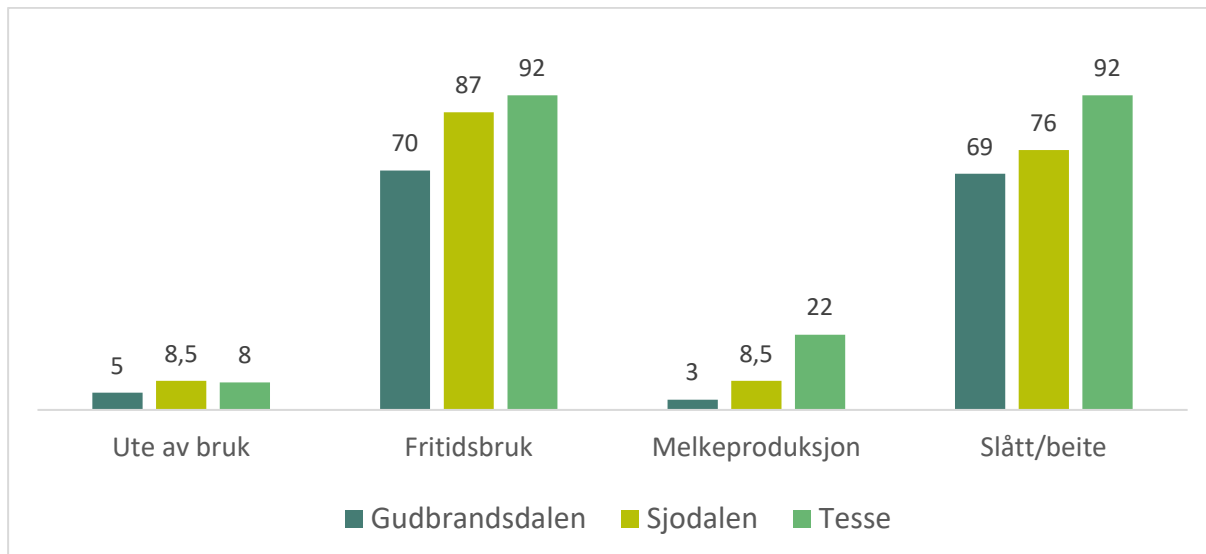
Ved Tesse har vi kartlagt 36 setre i 2020. Utvalget fra Gudbrandsdalen omfatter 139 setre. I noen situasjoner trekker vi også inn 23 setre som vi re-registrerte fra 1969 i Sjødalen i Vågå i 2019.

4.1 Bruk av setrene

Melkeproduksjonen er sterkt redusert på setrene ved Tesse, men grasressursene blir stadig utnyttet. Det reelle omfanget av fritidsbruk kjenner vi ikke til. Ved en ytre vurdering anslår vi *mulighet* for fritidsbruk utfra om setrene har bolighus som er egnet til overnatting. 92 % av setrene har fortsatt det, altså bortimot alle.

Det er klart større aktivitet på setrene ved Tesse enn i utvalget Gudbrandsdalen. Tesse har også større aktivitet enn Sjødalen. Det gjelder både for melkeproduksjon, fôrproduksjon og fritidsbruk. Tesse har klart mest fôrproduksjon. I Sjødalen er det lite fôrproduksjon, men endel beiting. Siden vi har slått sammen kategoriene beite og slått, blir disse to områdene vurdert relativt likt. Utvalget i Gudbrandsdalen har minst aktivitet på alle vurderingstemaene.

Setre helt ute av bruk, det vil si uten verken drift eller fritidsbruk, er det få av i alle områdene. Ved Tesse ser det ut til å gjelde tre av 36 setre, som betyr 8 %. Også på dette temaet ligger utvalg Gudbrandsdalen lavest (se figur 4).

Figur 6. Bruk av setrene ved Tesse i 2020, Sjødalen i 2019 og utvalget Gudbrandsdalen i perioden 2009-2015. Tall i prosent.

4.2 Hva står igjen av tradisjonelle seterhus

Den kulturhistoriske verdien av et seteranlegg er størst når bygningene er i brukbar stand, når det er lite innblanding av nye elementer som ikke har med setringen å gjøre, og når anlegget er mest mulig komplett.

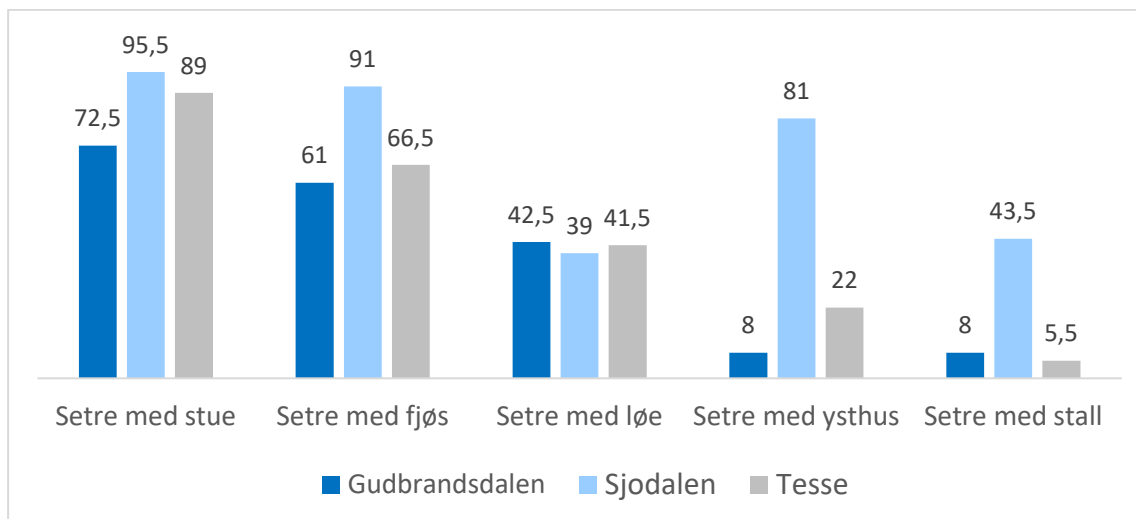
Ved å sette tall på hva setrene inneholder av bygninger i dag og hvilke tilstand bygningene er i, kan vi få et klarere inntrykk av hva som er borte og hva som står i fare for å bli borte. De enkelte setrene settes på denne måten inn i en større sammenheng der hensikten er å tydeliggjøre generelle utviklingstendenser.

I landsundersøkelsen har vi bare registrering i «nåtid». Vi vet ikke hvordan setrene så ut før. For å få et inntrykk av hvor mye som var tapt har vi sett på hvilke av de vanlige tradisjonelle seterhus hver seter hadde. I Gudbrandsdalen har det vanligvis stått stue og fjøs på alle setre, og løe på de aller fleste. Stall og ystehus, derimot, har ikke stått på alle setre. Tallene vi får fram for andelen setre som har stue, fjøs og løe gir dermed sterke indikasjoner om bevaring eller tap, mens tall for stall og ystehus har mindre utsagnskraft om dette.

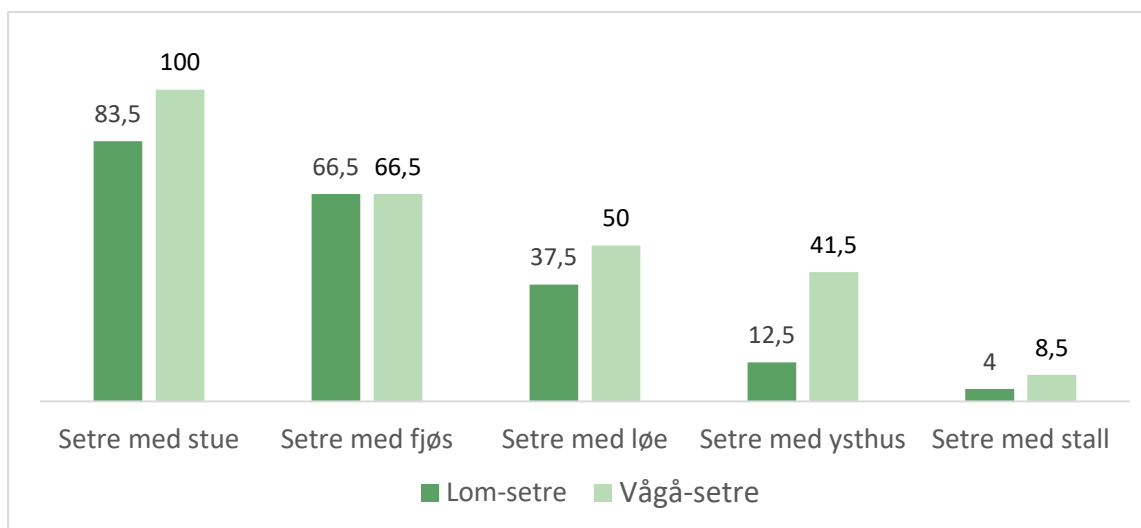
Vi ser at setrene ved Tesse og i Sjødalen har større andel seterstuer og uthus bevart enn utvalget i Gudbrandsdalen. Til gjengjeld har Gudbrandsdalen noe større andel løer bevart enn de andre. Sjødalen scorer høyt på alt, men utmerker seg spesielt med mange staller og ystehus.

Setre i Sjødalen har større andel tradisjonelle hus bevart enn setrene ved Tesse. Ved Tesse har fôrproduksjonen vært større enn i Sjødalen, og her finner vi så vidt en større andel løer.

Setrene på Vågåsida av Tesse har noe større andel tradisjonelle seterhus bevart enn setrene på Lomsida.

Figur 7. Andel setre med tradisjonelle seterhus i stående tilstand ved Tesse 2020, i Sjordalen 2019 og i utvalget i Gudbrandsdalen i perioden 2009-2015. Tall i prosent.

Figur 8. Andel Lom-setre og Vågå-setre ved Tesse med tradisjonelle seterhus i stående tilstand i 2020. Tall i prosent.

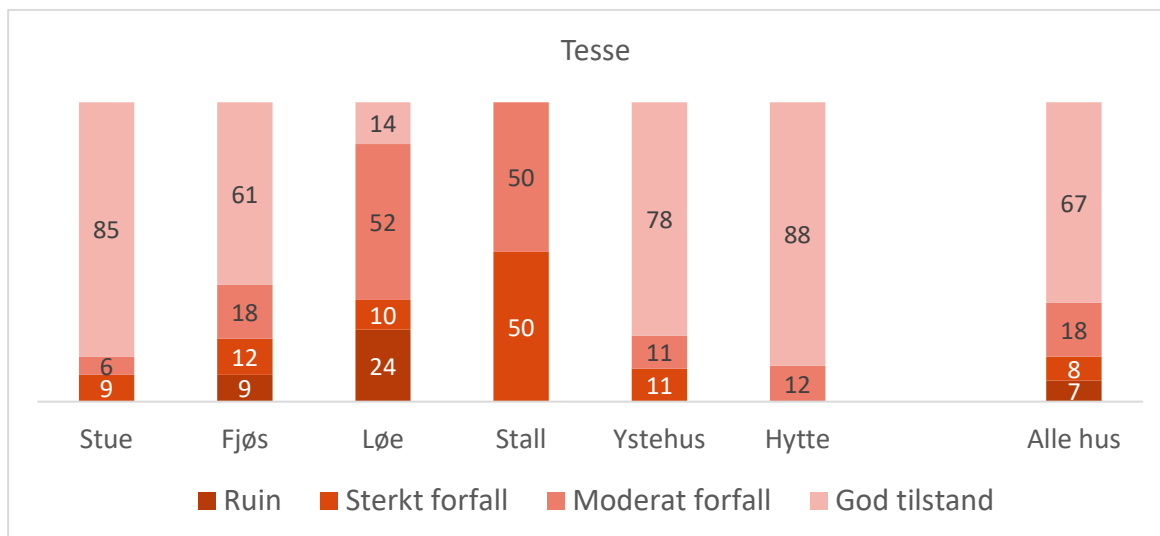
4.3 Seterhusenes tilstand

Ved registrering er det gjort en vurdering av tilstand på hver bygning. Dette er en ytre visuell og subjektiv vurdering og må leses med forbehold.

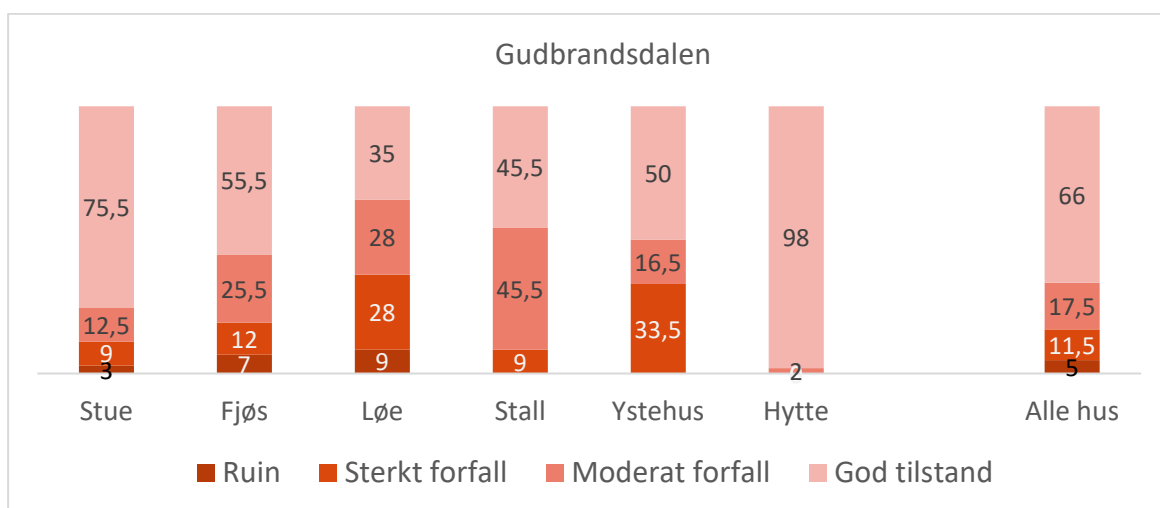
Figur 7, 8 og 9 viser sammenligning av bygningsmiljøene ved Tesse med Sjordalen og utvalget Gudbrandsdalen.

Bygninger på setre i Sjordalen er svært godt bevart, Totalt sett er 80 % i god tilstand. Tesse og Gudbrandsdalen har noe dårligere tilstand, hhv. 67 % og 66 % god tilstand. Bygningene i Sjordalen nyttes hovedsakelig til fritidsbruk. Ved Tesse er setrene i større grad i driftsmessig bruk, som ofte innebærer mer slitasje og dermed mer vedlikehold eller modernisering/utskifting.

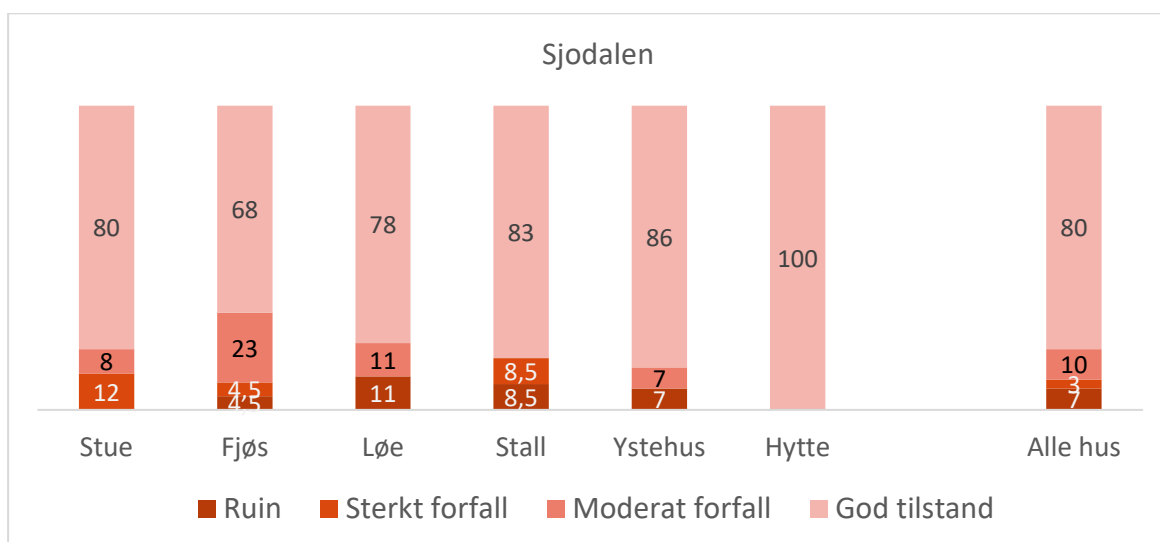
Hytta er hustypen som holder aller best tilstand. Stuene ligger også bra an. Uthusenes forfatning varierer mer, og er de bygningene som er mest utsatt for framtidig forfall og tap.

Figur 9. Tilstand på seterhus ved Tesse.

Figur 10. Tilstand på seterhus i Gudbrandsdalen.

Figur 11. Tilstand på seterhus i Sjodalen.

4.4 SEFRAK

SEFRAK er et register som i hovedsak omfatter hus bygget før 1900. Registreringene er landsomfattende, men ikke fullstendige. Likevel ser vi SEFRAK som en indikator på omfanget av gamle hus bevart i bygningsmiljøene.

Når vi trekker fram stående bygninger, det vil si bygninger som er i god stand eller i forfall, men mulig å bevare, gir en sammenligning av områdene følgende resultat:

Ved Tesse har det vært SEFRAK-registrering i alle setergrender bortsett fra Smørli. 64 % av setrene har registrering. Av all stående bygningsmasse på setrene i 2020 er 34 % registrert i SEFRAK.

Tilsvarende tall for utvalget Gudbrandsdalen er at 19 % av setrene har SEFRAK-registreringer, på 13 % av de stående bygningene.

I utvalget vårt i Sjødalen i Vågå i 2019 er det SEFRAK-registrering på 43 % av setrene, og 23 % av de stående bygningene er registrert. Her mangler det imidlertid SEFRAK-registrering på flere gamle setre, så prosenttallene skulle vært høyere.

Dermed har vi en stor overvekt av SEFRAK-registreringer ved Tesse i forhold til de to andre områdene. Med forbehold om ufullstendig SEFRAK-registrering i de andre områdene, kan dette være uttrykk for at det er et uvanlig stort innslag av gamle hus ved Tesse.

Stue og fjøs er de mest tallrike SEFRAK-husene på setrene. De utgjør ca. 70 % av registreringene både ved Tesse og i utvalget fra Gudbrandsdalen. I Sjødalen gjaldt bare 46 % av registreringene stue og fjøs. Der har de, som vi har vist, en større bredde av gamle hustyper bevart, blant annet staller og ystehus.

Bilde 40. 2020. Søre Brimis seter på Nordseter er et komplett anlegg med alle tradisjonelle seterhus bevart. Alle er også registrert i SEFRAK. Setra var i full drift i 1970, men melkeproduksjonen ble lagt ned rundt år 2000. I de seinere år er flere av bygningene restaurert. Foto Oskar Puschmann, NIBIO.

5 Seterdrift i dag

5.1 Omfanget av setring

Utmarka har bidratt med store ressurser til gården i tidligere tider, ikke minst gjennom setringen. I dag har disse ressursene mindre betydning for gården, og seterdrifta er sterkt redusert i omfang. Rundt år 1850 var seterdrifta i Norge trolig på sitt mest omfattende, da i overkant av 50 000 bruk drev med setring (Reinton). Det betyr at kanskje at så mange som 100 000 setre var i bruk.

Omfanget av setringen er redusert år for år gjennom hele 1900-tallet og fram til i dag. En vesentlig årsak til dette er den sterke avgangen av melkeprodusenter, som tynner ut selve grunnlaget for setring. En annen hovedårsak er at seterdrift er arbeids- og tidkrevende og for mange ikke gir god økonomi. Det at buskapene har blitt større vil også være en utfordring for gamle seteranlegg med for små fjøs.

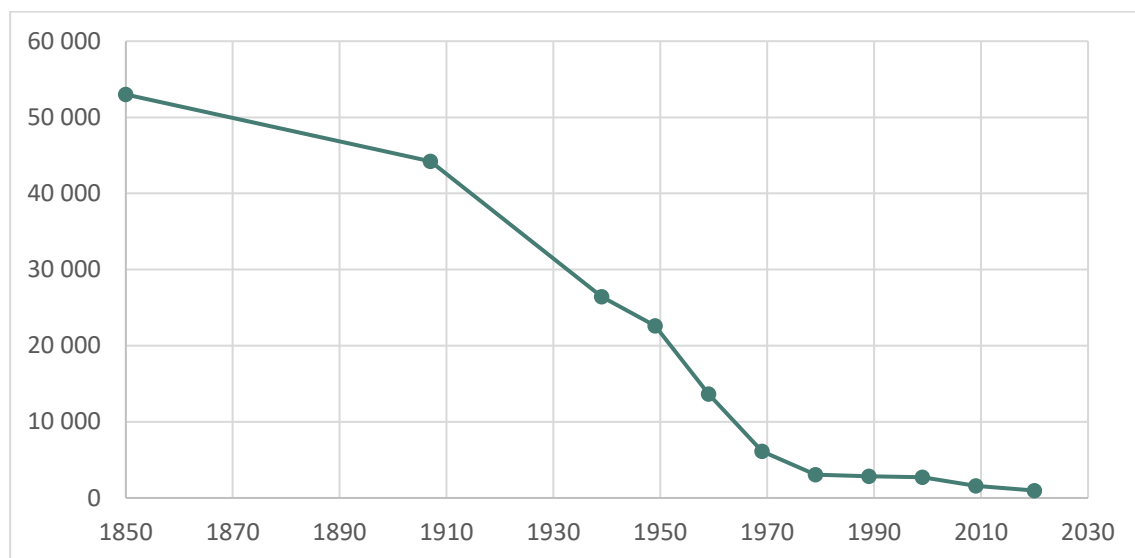
Nedgangen i setertallet fikk en stopp rundt 1980. Siden holdt nivået seg noenlunde til rundt 1990. Deretter har nedgangen fortsatt, men i et mye svakere tempo. Hvorfor det stoppet nettopp rundt 1980, er uvisst. Nasjonale tilskudd til seterdrift kom i gang først ti år etter, i 1989.

Tidligere Oppland fylke er regionen med flest aktive setre, med tidligere Hedmark fylke på en klar andreplass. I 2022 drev 893 gårdsbruk setring med melkeproduksjon fordelt på 744 setre. 424 av disse (57 %) lå i Innlandet fylke, 109 i Trøndelag, 73 i Viken med Oslo og 67 i Vestland. Det var aktive setre også i Møre og Romsdal (30), Vestfold og Telemark (22), Troms og Finnmark (9) og Nordland (7). Tallene gjelder setre som mottok setertilskudd.

Selv om antallet setre er redusert, har *andelen* melkebruk som setrer faktisk tatt seg opp igjen. I 1939 lå andelen seterbrukere på 14 prosent. Etter noen bunnår rundt 1970, der 7 prosent av melkebrukene dro til seters, har andelen i de seinere år ligget rundt 12-13 prosent.

Siden 2019 er setertilskuddet en nasjonal ordning, og alle setre har rett på en minste sum på 50.000 kroner. Fellessetrene må dele tilskuddet eierne imellom. Flere fylker gir høyere tilskudd og også tilskudd til foredling av melk på setra.

Fritidsbruk er blitt den vanligste beskjeftigelse på setrene, og setrene har oftere en rolle som fritidsanlegg og kulturminne enn som anlegg for næringsdrift.

Figur 12: Antall gårdsbruk med seter eller del i seter. Tall fra Reinton for året 1850. Øvrige tall fra SSB.

5.2 Melkeproduksjon i 1970 og 2020

Det har skjedd betydelige endringer i jordbruket og husdyrholdet de siste femti årene. I 1970 var moderniseringen som fulgte etter krigen i full gang, samtidig som man drev med håndmelking på flere setre. Nede på gården var imidlertid melkemaskina for lengst kommet på plass.

For femti år sida hadde de fleste jordbruksbedrifter flere dyreslag og dyrket flere vekster. I dag er det vanlig med ett dyreslag eller man har sluttet helt med husdyr. Det har skjedd en spesialisering også mellom distriktene. Flest melkekyr har vi i Trøndelag, Rogaland og Innlandet. Disse fylkene har til sammen 58 prosent av landets melkekyr.

Jordbruksareal i drift har ligget på rundt 10 millioner dekar i hele 50-års-perioden fra 1970. Noe areal er gått ut av bruk, men det foregår også noe nydyrking. Tallet på aktive gårdsbruk er derimot sterkt endret. Antallet er redusert med hele 75 prosent, fra 155 000 til 38 600 i perioden.

Antall bruk med melkeproduksjon er kraftig redusert over hele landet i løpet av disse årene. Omtrent 9 av 10 melkeprodusenter har sluttet. Antall dyr i besetningene og dyras produksjon har økt mye. Totalt antall melkekyr er mer enn halvert, men produksjonen av melk holder omtrent samme nivå.

Tallet på ammekyr eller kjøttfe har derimot økt. Termen ammeku finnes ikke i statistikker fra 1970. De siste 20 åra har innslaget av ammekyr økt over hele landet. Ca. 5 900 bruk hadde ammeku i 2020.

Kravene om overgang til løsdriftfjøs innen 2034 og velferdsavdeling i fjøset innen 2024, innebærer at flere bruk kommer til å legge ned storfeholdet (Haukås m.fl. 2022). Mange bønder, bl.a. i Nord-Gudbrandsdalen, er skeptiske til videre drift. De anser at økonomien framover, tross økning i produksjonsvolum, vanskelig kan bære de store investeringene som blir nødvendige ved bygging av nytt fjøs eller ombygging av gammelt (Nationen 2023).

I 1970 var båsfjøset trolig enerådende. I januar 2020 holdt ca. 60 % av landets besetninger fortsatt til i båsfjøs, med gjennomsnittlig 18 kyr. Overgang til løsdrift innebærer som regel å øke besetningsstørrelsen. Løsdriftsfjøsene hadde i 2020 et snitt på 41 kyr, og 60 % av kyrne holdt til i slike fjøs.

De aller fleste løsdriftsfjøsene har melkerobot. Robot i mobil utgave har også inntatt ett og annet seterfjøs. En mer vanlig fornyelse av seterfjøset er innredning med melkegrav istedenfor båser. Den manuelle melkemaskina har i seg selv gjennomgått flere forbedringer i 50-års-perioden. Blant annet har rørmelkanlegg og automatiske avtagere gjort arbeidet lettere og melkehygien sikrere. Mange setre driver imidlertid med eldre typer anlegg i dag.

I mangel av tall for 1970 vises her tall fra landbrukstellingen i 1969.

Tabell 2. Melkeproduksjon i Norge i 1970 og 2020. Tall fra Statistisk Sentralbyrå, Landbruksdirektoratet og Ku- og Geitekontrollen i Tine.

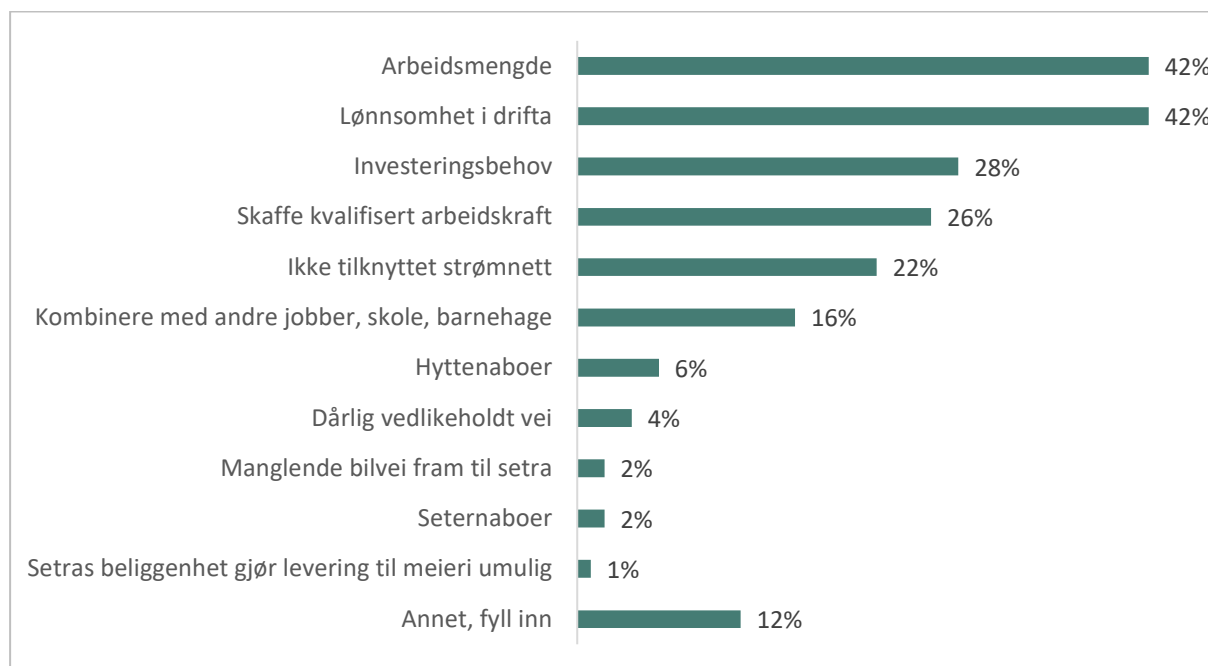
Melkeproduksjon i norsk landbruk	1969	2020
Antall besetninger med melkeku	82 177	7 228
Antall besetninger med melkegeit	3 488	267
Besetningsstørrelse melkeku	5,3	29,3
Besetningsstørrelse melkegeit	21	128
Kg melk/ku/år	4 100	8 204
Kg melk/geit/år	383	708
Antall jordbruksbedrifter	154 977	38 633
Areal per bruk, daa	62	255
Antall bruk med seter/del i seter	6 133	976

5.3 utfordringer for seterdrifta

I rapporten og intervjuene fra 1970 går det fram at utfordringene for setring framfor alt ligger i problemer med å få tak i budeier, og at det er blitt dyrt å betale innleid arbeidshjelp. Det er oftest eierne eller nær familie som gjør jobben på setra.

I 2020 er hovedutfordringene mye de samme som i 1970. Dette belyses i AgriAnalyse sin spørreundersøkelse fra 2020, der seterbrukere er bedt om å prioritere tre av tolv temaer på en liste over aktuelle utfordringer. Svarene rangerer arbeidsmengde og lønnsomhet som de klart største utfordringene. Dernest kommer investeringsbehov, det å skaffe kvalifisert arbeidshjelp og at man ikke er tilknyttet strømnett. Videre kommer problemer med å kombinere seterdrifta med andre jobber samt familieliv med skole og/eller barnehage.

Av temaer folk selv har nevnt under «annet» er problemer med leieforhold, gjengroing og beitekvalitet, andre dyr i området, lange avstander mellom gården og setra, hytter og turisttrafikk i beiteområdet, nye krav om celletall i geitemelk, og at krav for å motta setertilskuddet har økt fra fire til seks uker setertid.

Figur 13. utfordringer med seterdrift 2019 (Bunger og Haarsaker 2020).

Seterdrifta er mer regulert i dag enn for 50 år siden. Fra Miljøtilsyn og meieri er det kommet stadig strengere hygienekrav til melk, melkeutstyr, vanntilførsel og garderobe. Det stilles også krav til standard på vei og snuplass som skal tåle store tankbiler. Kostnadene med å holde et seteranlegg i drift har økt.

For bruk som ønsker å starte opp igjen med seter i gamle fjøs, kan ombygging og tilrettelegging være kostbart. Dyrene er blitt større og tyngre og flokken har som regel økt i antall. Ofte vil det være behov for nytt fjøs eller ombygging av det gamle. Dagens høytstående kyr trenger mer konsentrert fôr enn det beiting i utmark og kultureng kan gi, om de ikke skal gå mye ned i melkemengde. Det innebærer mer bruk av kulturbeiter, frakt av kraftfôr, og ofte også grovfôr, til setra.

6 Refotografering – bildepar fra 1970 og 2020

Seterbruket har vært i endring over lang tid, og i flere setertrakter er setre forlatt eller brukes på nye måter. Men i bildene fra Tesse er det lett å kjenne seg igjen, selv 50 år etter.

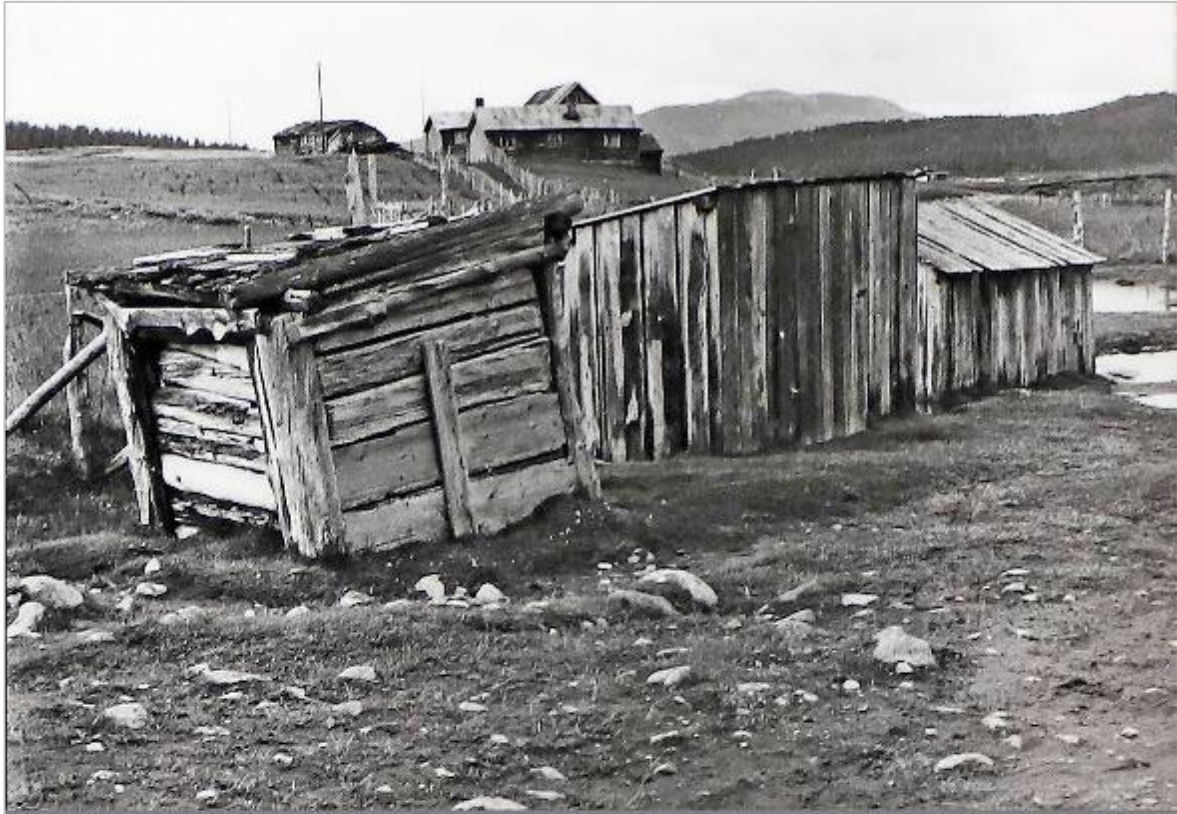
NIBIOs dokumentasjonsprosjekt «Tilbakeblikk – norske landskap i endring» er vist i ulike fora rundt om i landet. Utstillinger har blant annet stått på Oslo lufthavn Gardermoen, på Rådhusgalleriet i Oslo, på ulike verdensarvsentre og mange museer. «Tilbakeblikk» har til og med vært på Norsk høstfest i Minot i Nord-Dakota i USA, og endringsbilder er ellers vist i utallige medieoppslag og på over 500 foredrag. I 2022 vist nye bildepar i avisa Nationen som sommerserie for 18. år på rad, og på en egen Facebook-side legges nytt bildepar ut hver uke.

Det har vist seg svært vellykket å vise landskap og endring i bilder. Folk i alle aldre har vist stor interesse for å se «før-og-nå»-situasjoner i bildene. Bildeparene åpner for tanker om hvilke verdier vi har og hvilke vi får tilført, eventuelt mister, når omgivelsene våre endres. Aller mest virkningsfullt er det når bildene får folk til å tenke framover, på om utviklingen går i en retning man ønsker, eller om det er mulig å innrette seg slik at den svinger i en annen og bedre retning.

I Tesse ble 143 1970-bilder av fotograf Arthur Sand ved UiO refotografert. Relevante data om fotoståsted og opptakssituasjon er dokumentert. Dermed er det lagt tilrette for en eventuell ny refotografering ved Tesse om nye 50 år. Eller helst før.

Bilde 41. 1970 - 2020. Løa ligger vakkert til ned mot sjøen. Den har vært ute av bruk lenge og har fått stå og forfalle i fred. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 42. 1970 - 2020. På Nordseter sto kjølehus for Frisvold øvre, Frisvoldmoen og Laingen samlet ved samme vassveita. De tre brukene delte også melkerampe. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 43. 1970 - 2020. I Smørliia var setring og melkeproduksjon avslutta et par år før 1970, men avkjølingshus og rampe sto fortsatt ved bekken. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 44. 1970 - 2020. Et nytt mindre uthus har overtatt plassen etter ystehuset på Garmostreet. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 45. 1970 - 2020. Ystehuset på Enersvold i Smørflia hadde to ystepanner og to piper. Nå er både ystehuset og vedskjulet som var bygd inntil det borte. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 46. 1970 - 2020. Hus uten bruksfunksjon forsvinner fra setrene. På Fuglseter var kjølehuset i fullt forfall i 1970. Det samme var stallen med høytrev til venstre for stua. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 47. 1970 - 2020. Den gamle trerenna i bekken på Fuglsetra kan man bare se små biter av i dag, hvis man leter godt. Renna førte vann til kjølehuset vi ser til venstre i bildet fra 1970. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 48. 1970 - 2020. Lykkjas seter ligger høyest oppe i Djupvika. Her var det drift til 1956. Stua er pusset opp og påbygd for fritidsbruk. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 49. 1970 - 2020. Stua på Bruøygard hadde skut i reisverk, litt lavere og smalere enn selve tømmerstua. Stuer med slik konstruksjon var det tidligere flere av ved Tesse. Huset var i dårlig forfatning, og ble seinere erstattet av et nytt bygg med lik hovedform. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 50. 1970 - 2020. En fjerdedel av seterstuene ved Tesse har fått fasadeendring etter 1970. Typisk er tømmerveggene panelt inn, som her på Fuglsetra. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

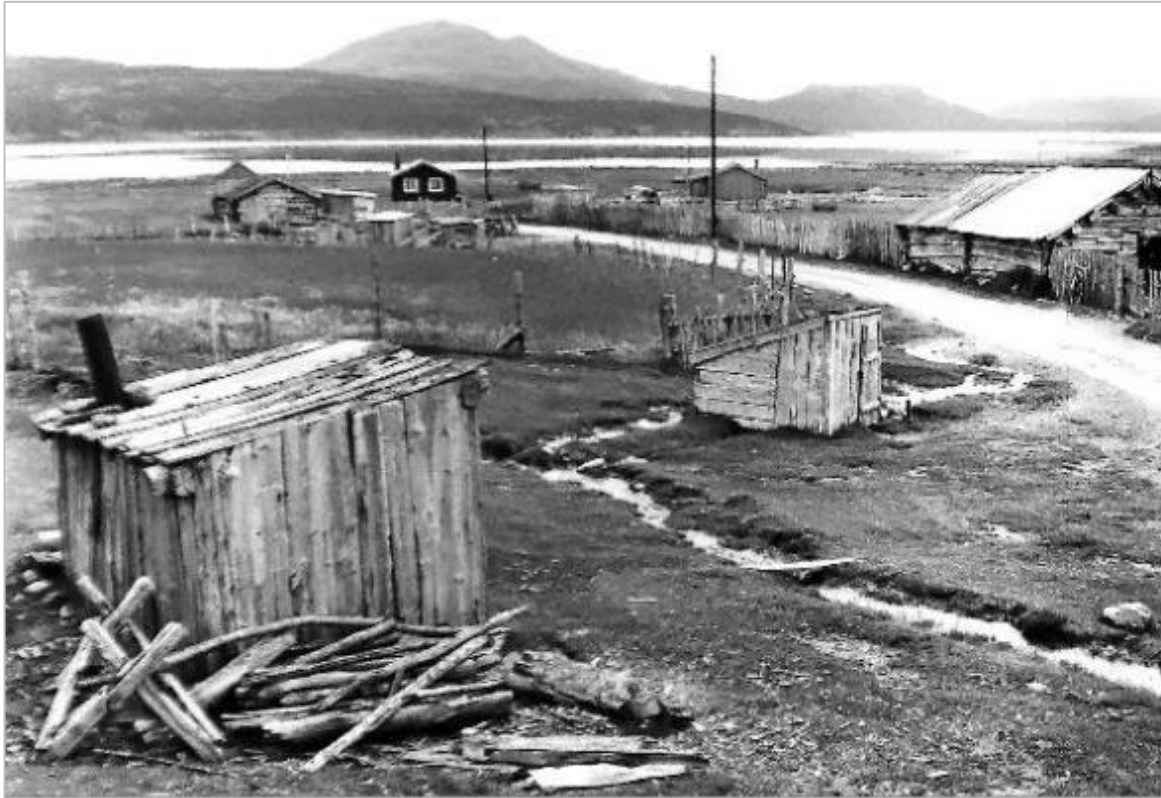
Bilde 51. 1970 - 2020. En fjerdedel av seterstuene ved Tesse har fått større volum 50 år etter. Blant annet har stua på Larsbu fått påbygg, flere takflater og endret inngangsparti. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 52. 1970 - 2020. Stua på Tungsetra i Djupvika har hatt et langt liv med tilpasninger til nye tider. Den gamle laftestua med tilbygg i reisverk fikk seinere et større tilbygg langs hele langsida, og i disse dager er en hytte under oppføring rett nedenfor. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 53. 1970 - 2020. Grundig vask av melkeutstyret er en forutsetning for trygg og hygienisk matproduksjon. Dette fikk de til før også, under nokså enkle forhold. Vaskeplassen kan hevdes å være et unikt kulturminne knyttet til kvinners daglige strev med vassbæring, koking og vasking. Bildet er fra Enersvolds vaskeplass i Smørليا. Her hentet de vann, vasket utstyr og kjølte melka, mens kokingen foregikk innomhus. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 54. 1970 - 2020. På Brimi Søre er ystehus og avkjølingshus nylig restaurert. Vassveita er også renset opp. Dette er sjeldne hus i dag og de danner et komplett seteranlegg sammen med stue, kufjøs, geitfjøs og løe. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 55. 1970 - 2020. Avkjølingshus og mjølkerampe på Fuglseter. Som de fleste slike bygninger er den borte i dag. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 56. 1970 - 2020. I Djupvika står to ystehus i stein dels bygd inn i bakken. Det ene står på Tungsetra, der Knut Bø, far til dagens eier, driver med restaurering og oppgradering av bygninger. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 57. 1970 - 2020. Flere av de aktive seterbrukerne driver i gamle fjøs. Bygningene har gjennomgått opprettinger og forsterkninger, flere har fått kraftfôrsilo og andre tilbygg. Byrtnes. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 58. 1970 - 2020. På fire setre sto det mura fjøs i 1970. Fjøset på Lyngvedøygard har vært i kontinuerlig bruk siden dengang. Bygningen er utvidet med fjøskjøkken eller tankrom, båsene er blitt færre og større, og inngangene er flyttet på. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 59. 1970 - 2020. Fjøsbygget på Brimi Nordre fra 1905 er blitt ominnredet og påbygd til å romme både fjøs, ysteri, kjøkken, serverings- og overnattingsrom. Tilbygget i første etasje til høyre på 1970-bildet var tidligere geitfjøs. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

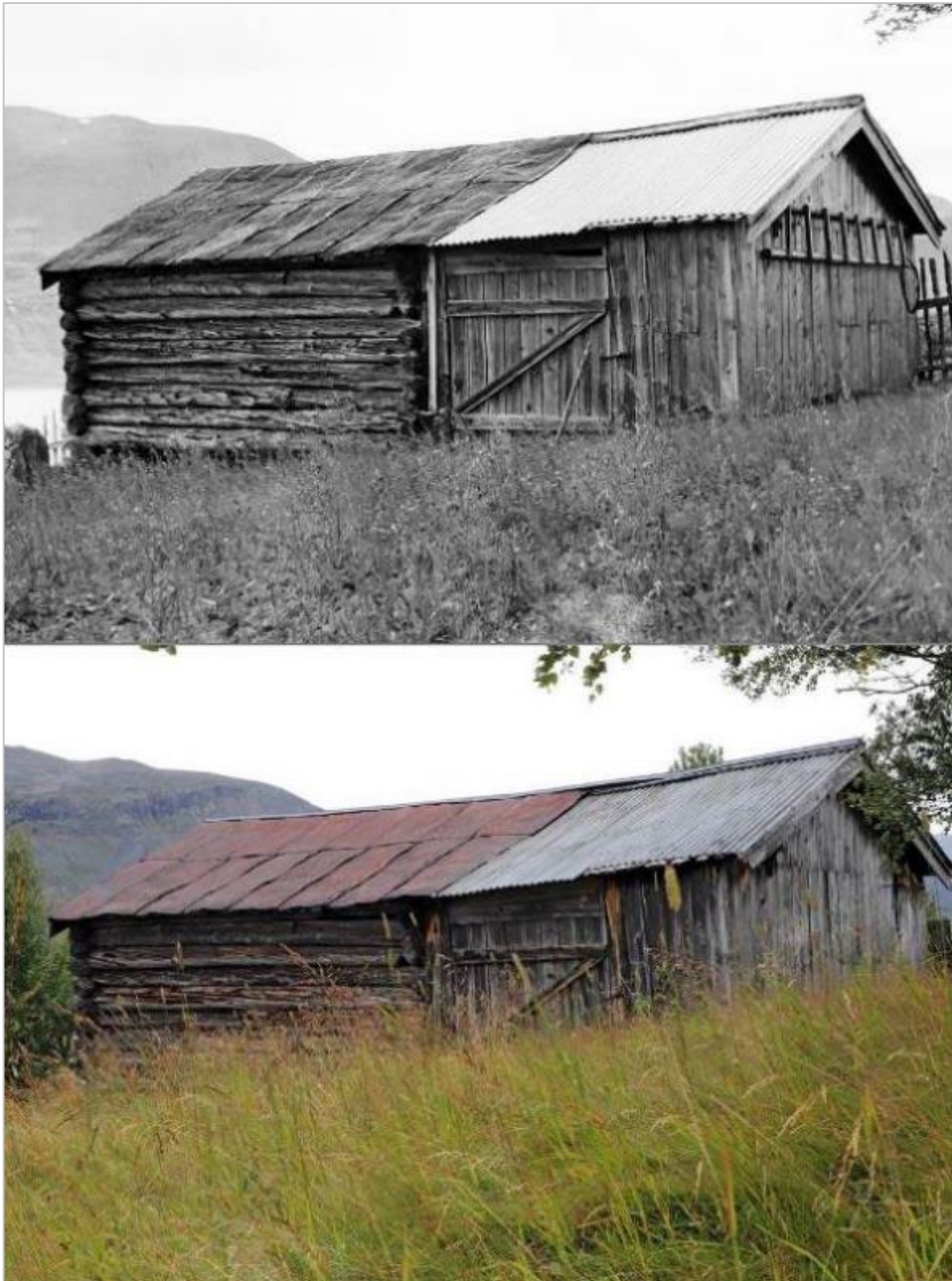
Bilde 60. 1970 - 2020. På Lyens seter på Fuglseter er det gamle fjøset nylig revet og ryddet vekk. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

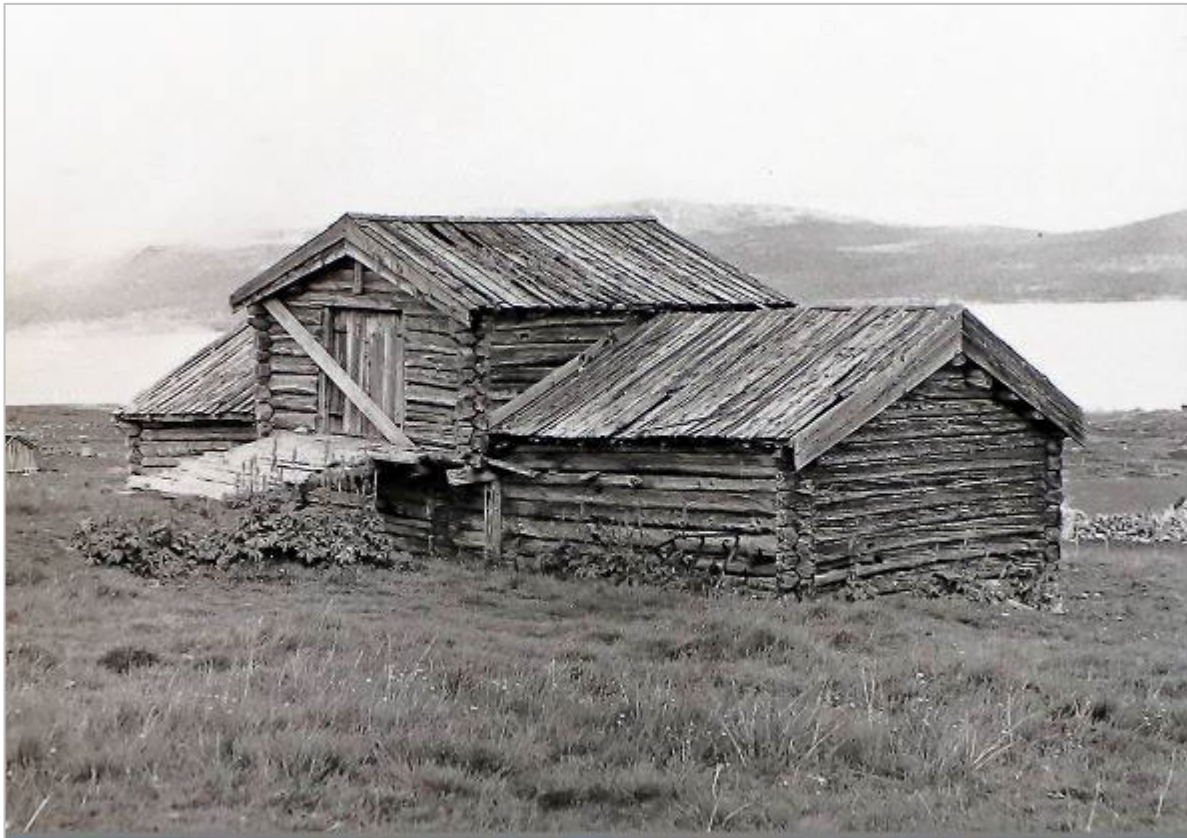
Bilde 61. 1970 - 2020. Fjøset på Nåvårseter har sett sine beste dager. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 62. 1970 - 2020. En driftsbygning med rom for dyr, fôr og redskap under samme tak ble satt opp på Skogly i 1920-åra. I 1970 var laftefjøsset med høytrev i god stand, mens løa i reisverk var nedslitt. Geitfjøsset i reisverk, som sto på høyre side av fjøsset, ble siden fjernet. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 63. 1970 - 2020. Løene var ute av bruk lenge før 1970. Man kjørte heller graset hjem og rett i siloen på gården. I 2020 står 16 av 26 løer tilbake. Løa på Lykkja i Djupvika er som de fleste løer kledd med bølgeblikk, men også uthamra oljefat. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

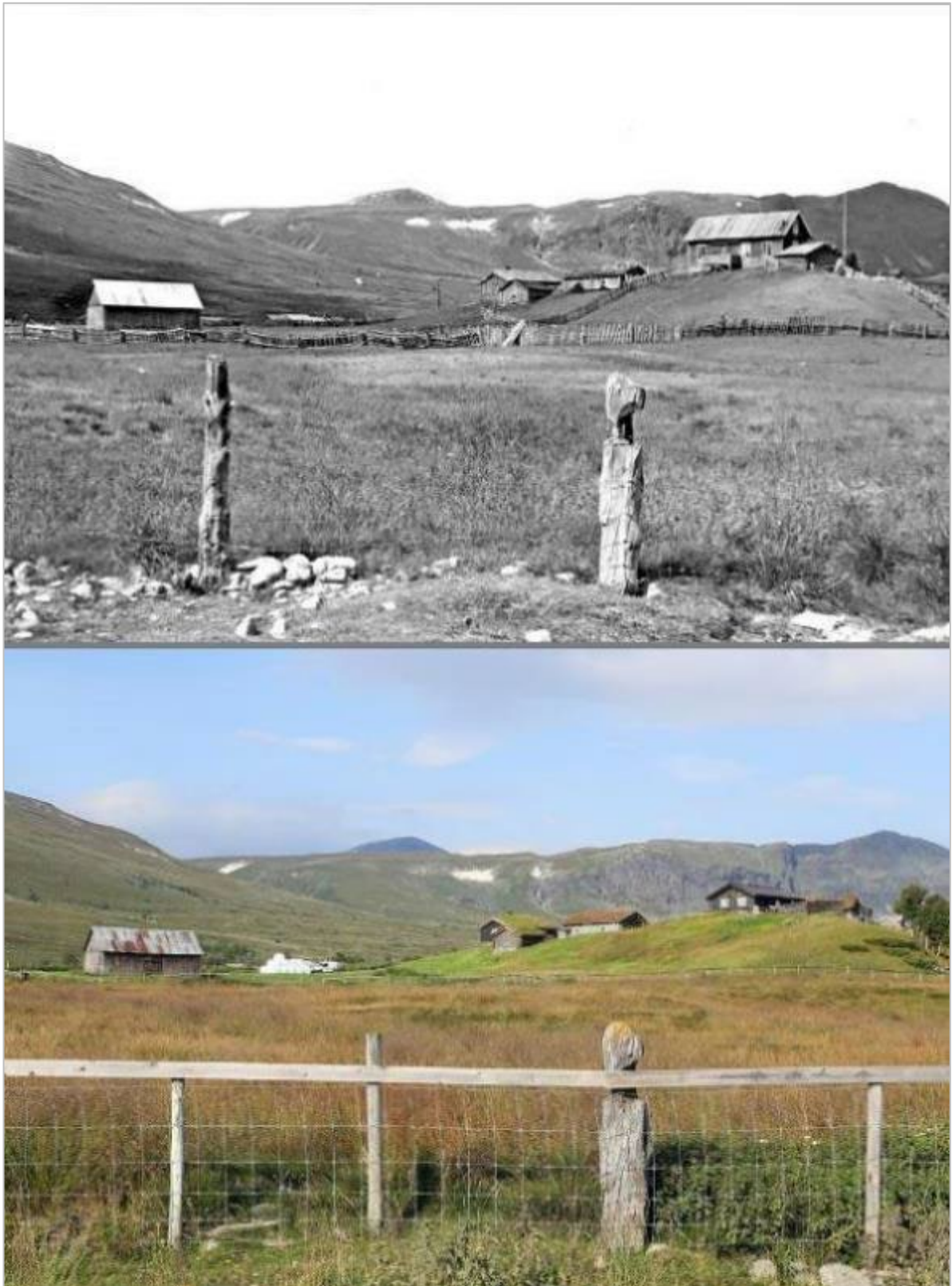
Bilde 64. 1970 - 2020. Den en gang en så staselige trevløa på Nåvårseter er i ferd med å bukke under. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

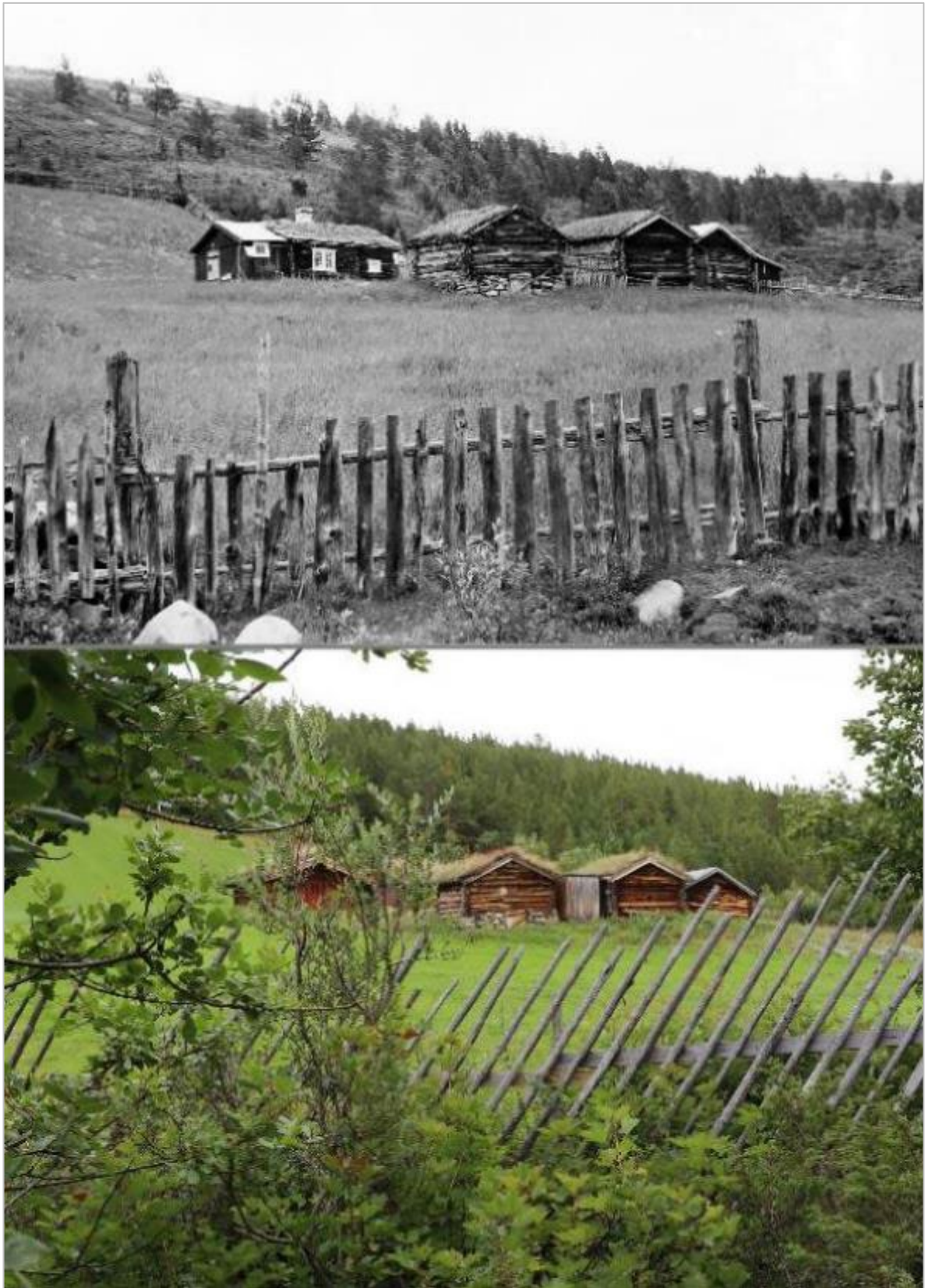
Bilde 65. 1970 - 2020. Hytta kalt Kjestadstugu ble satt opp i Smørlia i den tida det var spesielt godt fiske i Smådøla og mange fiskeglade turister. Det var budeiene som stelte for gjestene i tillegg til å drive setra. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 66. 1970 - 2020. På de større gårdene var det tidvis mange arbeidshender i sving. På Kvarbergs seter på Fuglseter var dette huset brukt til overnatting for arbeidshjelp. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 67. 1970 - 2020. Frisvold og Frisvoldmoen på Nordseter sett fra sør. Pensjonatet til Frisvold tronet på bakketoppen i 1970. Det ble revet nokså kort tid etter. Ellers står det meste som før og den gamle gjerdestolpa gjør fortsatt jobben sin. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

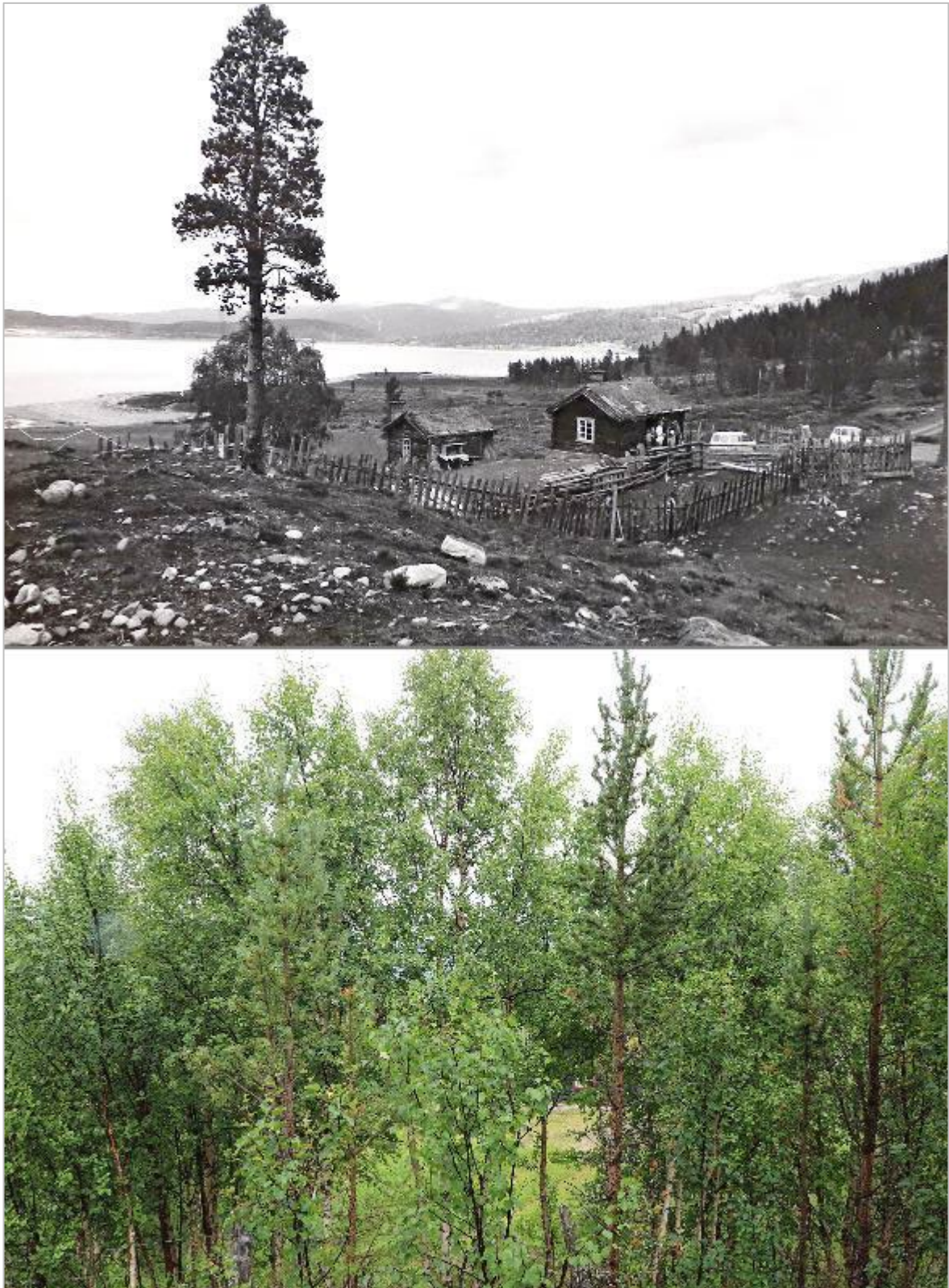
Bilde 68. 1970 - 2020. På Endasetra er mye ved det samme. Stua har fått skifta ut et rom og ystehuset er borte, men løa er nylig vedlikeholdt og kufjøs, geitfjøs og stall står på rad og rekke (fra høyre) som før. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 69. 1970 - 2020. I Smørlia var det bare Enersvold som hadde seter fra gammelt av. I 1940-åra ble det anlagt nye setre og store engareal ble dyrka opp. De nye setrene var i bruk to-tre tiår før drifta opphørte i 1968. På denne setra er en liten del av den gamle stua (til venstre) bevart. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 70. 1970 - 2020. Dyras beiting og tråkk rundt setervollen åpnet omgivelsene rundt setra. Den nærmeste utmarka ble også lysåpen og grasrik. Når dyra så forsvant, har kratt og småskog gradvis tettet igjen den tidligere åpne innrammingen av setra. Fra Lykkjesetra. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 71. 1970 - 2020. Der husdyrbeite i 1970 skapte lysåpne siktelinjer inn mot setra, er man ofte i dag omgitt av tett ungskog. På Åsvang, som på flere andre setre nær sjøen, foregikk det nydyrking i 1970, men arbeidet var satt på vent på grunn av usikkerhet rundt nye reguleringsplaner for sjøen. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 72. 1970 - 2020. Geiter var tidligere et vanlig innslag ved Tesse. I 1970 sto det fortsatt geitefjøs på ni av setrene, men det var geit bare på Fuglseter. Det var ikke lenger tillatt å slippe geiter på skogsbeite. Geitehold var blitt vanskelig, og mange hadde gitt det opp. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Bilde 73. 1970 - 2020. Hos Åsne på Frisvoldsetra bodde vi tradisjonsrikt og stemningsfullt midt i seterlandet. Foto Arthur Sand, UiO og Oskar Puschmann, NIBIO.

Referanser

- Bunger, Anne Austrem og Haarsaker, Vilde 2020: *Færre og større melkebruk – hva skjer med seterdrifta?* AgriAnalyse Rapport 3/2020.
- Bjørkli, Birgitte og Friis, Ellen Kathrine 2016: *Tesse – svømmende rikdom*. Rapport Arkeologisk utgravning 2016. Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, Fornminneseksjonen.
- Christensen, Arne Lie 1974: *Etnologisk feltarbeid ved Tesse 1970*. Rapport 1974. Institutt for folkelivsgransking, Universitetet i Oslo.
- Christensen, Arne Lie 1972: *Etnologisk feltarbeid i Sjodalen 1969*. Rapport 1972. Institutt for folkelivsgransking, Universitetet i Oslo.
- Grunnlagsmateriale fra feltarbeidet i 1970: bilder, beskrivelser, tegninger og intervjuer. Lånt fra Norsk Folkeminnesamling på Institutt for kulturstudier og orientalske språk, Universitetet i Oslo. (UiO, IKOS).
- Haukås, Torbjørn, Halland, Anders og Olsen, Anastasia 2022: *Framtidig melkeproduksjon i Vestland fylke. Konsekvensar av nye krav om dyrevelferd i 2024 og 2034*. Norsk instiutt for bioøkonomi, rapport 8(6)2022. Ås.
- Hegge, Ola og Hesthagen, Trygve 1993: *Aurebestanden i Tessemagasinet. Konsekvenser av reguleringen*. Rapport 10, 1993 Fylkesmannen i Oppland.
- Kjosbakken, Hans Erik 2022: *Dette funnet er sensasjonelt i verdensammenheng*. Artikkel i lokalavisa Fjuken 28. september 2022.
- Landbruksdirektoratet: Søknader om produksjonstilskudd i landbruket 2019.
- Odenrund, Stig 2023: *Vil ikke bygge om til løsdrift. Mer enn halvparten av melkebruka i Gudbrandsdalen har båsfjøs. Om 11 år skal alle kyr «bo» i løsdriftsfjøs. Bøndene sitter på gjerdet*. Nationen 15. februar 2023.
- Reinton, Lars 1955: *Sæterbruket i Noreg I*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Oslo.
- Riksantikvaren 2021: Høyringsutkast. Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse i Oppland.
- Sola, Liv Kristin 2018. *Frå seter til slott*: Artikkel i Bondevennen 1. februar 2018.
- Stensgaard, Kari 2020: *Setrene i Sjodalen 50 år etter. Feltarbeid i 1969 og 2019*. Norsk instiutt for bioøkonomi, rapport 6(120)2020. Ås.
- Stensgaard, Kari 2017. *Hvordan står det til på setra? Registrering av setermiljøer i perioden 2009-2015*. Norsk instiutt for bioøkonomi, rapport 3(88)2017. Ås.
- Stensgaard, Kari og Puschmann, Oskar 2021: *Setra 50 år etter*. NIBIO-POP 9(8)2023.
- Tine: Statistikkamling fra Ku- og Geitekontrollen 2020.

Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO) ble opprettet 1. juli 2015 som en fusjon av Bioforsk, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF) og Norsk institutt for skog og landskap.

Bioøkonomi baserer seg på utnyttelse og forvaltning av biologiske ressurser fra jord og hav, fremfor en fossil økonomi som er basert på kull, olje og gass. NIBIO skal være nasjonalt ledende for utvikling av kunnskap om bioøkonomi.

Gjennom forskning og kunnskapsproduksjon skal instituttet bidra til matsikkerhet, bærekraftig ressursforvaltning, innovasjon og verdiskaping innenfor verdikjedene for mat, skog og andre biobaserte næringer. Instituttet skal levere forskning, forvaltningsstøtte og kunnskap til anvendelse i nasjonal beredskap, forvaltning, næringsliv og samfunnet for øvrig.

NIBIO er eid av Landbruks- og matdepartementet som et forvaltningsorgan med særskilte fullmakter og eget styre. Hovedkontoret er på Ås. Instituttet har flere regionale enheter og et avdelingskontor i Oslo.

Forsidefoto: Oskar Puschmann 2020: seterdrift og turisme på Nordseter
Baksidefoto: Arthur Sand 1970. Melkekjøling på Byrtnes